

НАУКА і ОБОРОНА

Щоквартальний науково-теоретичний та науково-практичний журнал

Редакція:

Семон Богдан Йосипович (головний редактор), доктор
технічних наук, професор;

Бодрик Юрій Григорович (науковий редактор),
кандидат технічних наук, старший науковий
співробітник;

Колесник Володимир Іванович (відповідальний
секретар), кандидат технічних наук, старший
науковий співробітник

Редакційна колегія:

Бочарніков Віктор Павлович, доктор технічних наук,
професор;

Вагапов Володимир Белалович, кандидат технічних
наук, професор;

Волошенко Антоніна Віталіївна, доктор економічних
наук, доцент;

Воробйов Олег Михайлович, доктор технічних наук,
професор;

Грицюк Валерій Миколайович, кандидат історичних
наук, доцент;

Еггінтон Білл, доктор освіти;

Загорка Олексій Миколайович, доктор військових наук,
професор;

Карабин Василь Васильович, доктор технічних наук,
доцент;

Косевцов В'ячеслав Олександрович, доктор військових
наук, професор;

Лобанов Анатолій Анатолійович, доктор військових
наук, професор;

Мацько Олександр Йосипович, кандидат військових
наук, професор;

Медведев Володимир Костянтинович, кандидат
військових наук, професор;

Мірненко Володимир Іванович, доктор технічних наук,
професор;

Неділько Олександр Миколайович, кандидат технічних
наук, доцент;

Павліковський Анатолій Казимирович, кандидат
військових наук, доцент;

Павловська Світлана Володимирівна, кандидат
історичних наук, старший дослідник;

Ракушев Михайло Юрійович, доктор технічних наук,
старший науковий співробітник;

Романченко Ігор Сергійович, доктор військових наук,
професор;

Руснак Іван Степанович, доктор військових наук,
професор;

Сальнікова Ольга Федорівна, доктор наук з державного
управління, старший науковий співробітник;

Самберг Андре, кандидат технічних наук;

Сиротенко Анатолій Миколайович, доктор військових
наук, старший дослідник;

Телелим Василь Максимович, доктор військових наук,
професор;

Тимошенко Радіон Іванович, доктор військових наук,
старший науковий співробітник;

Тюрін Віталій Вікторович, кандидат військових наук,
доцент;

Чепков Ігор Борисович, доктор технічних наук,
професор;

Щипанський Павло Володимирович, кандидат
військових наук, професор

Зміст

До 75-річчя завершення Другої світової війни

*Корнійчук С. П., Грицюк В. М., Лисенко О. Є.,
Покотило О. І.* Визнання внеску України
в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні
лідерами Об'єднаних Націй3

Актуальні питання національної безпеки та оборони

Бринцев В. В., Гулак Ю. С. Цивільно-військові
відносини та деякі особливості демократичного
цивільного контролю над силами оборони України14

Топольницький В. В., Левчук В. Д. Удосконалення
системи військового законодавства як передумова
його кодифікації.....25

Яким'як С. В. Проблемні питання протидії
гібридному впливу противника на морі
та шляхи їх вирішення31

Хома В. В., Переверзін Ю. П. Аналіз відповідності
законодавчих актів України з питань евакуації
умовам гібридної війни37

Кривець Л. В., Бойченко О. С., Кривець Б. В.
Аналіз основних методологічних засад,
закладених у проєкт доктрини зі скритого
управління військами (силами)42

Розвиток теорії та методології

*Ролін І. Ф., Семон Б. Й., Марущенко В. В.,
Чернявський І. Ю.* Маневрений підхід – концепція
асиметричних сухопутних операцій НАТО46

Результати емпіричних досліджень

Рак Ю. М., Карабин В. В., Мірненко В. І.
Районування гірської ріки для цілей
цивільного захисту та екологічної безпеки
(на прикладі р. Тисмениця)55

Summaries.....61

Contents

To the 75th anniversary of the end of World War II

*S. P. Korniiichuk, V. M. Hrytsiuk, O. Ye. Lysenko,
O. I. Pokotylo.* Recognition of Ukraine's contribution
to the victory over Nazism in World War II
by United Nations leaders3

Topical issues of national security and defence

V. V. Bryntsev, Yu. S. Hulak. Civil-military relations
and some features of democratic civilian control
over the defence forces of Ukraine14

V. V. Topolnitskyi, V. D. Levchuk. Improvement
of the military legislation system as a precondition
for its codification25

S. V. Yakymiak. Issues of counteracting
the hybrid influence of the enemy at sea
and ways to solve them31

V. V. Khoma, Yu. P. Pereverzin. Analysis
of compliance of the Ukrainian legislation
on evacuation with the conditions of hybrid warfare.....37

L. V. Krymets, O. S. Boichenko, B. V. Krymets.
Analysis of the main methodological
principles laid down in the draft doctrine
for operations security42

Development of theory and methodology

*I. F. Rolin, B. Y. Semon, V. V. Marushchenko,
I. Yu. Cherniavskiy.* Manoeuvrist approach –
the concept of asymmetric NATO land operations46

Results of empirical research

Yu. M. Rak, V. V. Karabyn, V. I. Mirnenko.
Zoning of a mountain river for the purposes
of civil protection and environmental safety
(on the example of the Tysmenytsia river)55

Summaries.....61

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-3-13

УДК 355:327.7(477)“1939/1945”

С. П. Корнійчук,*начальник Генерального штабу Збройних Сил України,
генерал-лейтенант,***В. М. Грицюк,***кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий
співробітник науково-дослідного центру воєнної історії
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського,***О. Є. Лисенко,***доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії
України періоду Другої світової війни Інституту історії
України НАН України,***О. І. Покотило,***кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
науково-дослідного центру воєнної історії Національного
університету оборони України імені Івана Черняхівського*

Визнання внеску України в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні лідерами Об'єднаних Націй

У статті розкриваються роль та місце українського чинника в подіях Другої світової війни. Здійснено аналіз перебігу воєнних дій на території республіки, задіяності людських і матеріальних ресурсів різними акторами збройного протистояння. Схарактеризовано внесок народу України в перемогу над нацизмом, фашизмом і милітаризмом, досягнуту в співдії з Об'єднаними Націями. Розглядається низка проблем, що мають дискусійний характер, зокрема про кількість українців, які перебували на фронтах війни та в лавах руху Опору, людські й матеріальні втрати України тощо. Висвітлюються перипетії, що супроводжували участь України як суб'єкта міжнародного права в заснуванні Організації Об'єднаних Націй. Окреслено наслідки війни для українського народу.

Ключові слова: Друга світова війна, театри воєнних дій, антигітлерівська коаліція, Об'єднані Нації, держави Осі, Україна, міжнародні відносини, наслідки війни.

© С. П. Корнійчук, В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко,
О. І. Покотило, 2020

Постановка проблеми та аналіз останніх публікацій. У радянський період Україна у Другій світовій війні традиційно розглядалася крізь призму її участі у «Великій Вітчизняній війні» СРСР. Тема «Перемоги» стала однією із центральних, стрижневих конструктивів радянської ідеології та пропаганди. Напрацювання радянських істориків у цій тематичній ніші й у такому теоретичному руслі акумулювалися в підсумкових багатотомних виданнях [1–3].

Після розпаду Радянського Союзу, відновлення української державності та з початком демократизації суспільства розпочався пошук україноцентричної версії Другої світової війни, яка апіорі мала деконструювати радянський міф про «Велику Вітчизняну». До певного часу частина вітчизняних істориків спрямовувала свої зусилля на те, щоб показати місце України в радянській концепції «Великої Вітчизняної» [4–6].

Запропоновані М. Ковалем та розвинуті в низці інших публікацій нові підходи позначили основні маркери подолання радянської версії війни [7, 8]. Переосмислення історії Другої світової війни на ділянці українського історичного та політичного нарративу реалізується на тлі протистояння російській імперській ідеології [9–16].

Зарубіжні вчені свій науковий інтерес, пов'язаний з Україною, обмежують переважно окремими епізодами з перебігу воєнних дій, проблемами примусової праці, Голокосту і терору окупаційної доби, військового полону, колаборації, руху Опору [17–22].

Метою статті є з нагоди 75-ї річниці завершення Другої світової війни нагадати громадськості про роль та місце України у Другій світовій війні, окреслити її внесок в перемогу Об'єднаних Націй над блоком держав Осі та встановлення миру в повоєнному світі, участь у створенні ООН.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до Закону України № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 9 квітня 2015 р. в Україні щороку 8 травня відзначається День пам'яті та примирення, 9 травня відзначається державне свято – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (День перемоги). Таким чином Україна розпочала нову традицію відзначення (а не «святкування») завершення Другої світової війни в європейському дискурсі пам'яті та примирення. Такий підхід відповідає резолюціям Генеральної Асамблеї ООН № А/RES/59/26 від 22 листопада 2004 р. та № А/RES/64/257 від 2 березня 2010 р.

Друга світова війна – наймасштабніше збройне зіткнення в історії людства. У вир глобального воєнного конфлікту середини ХХ століття потрапила 61 держава із 67 (за іншими підходами – 74) існуючих на той час. Воєнними діями була охоплена територія 40 країн Європи, Азії, Африки і простори морів та океанів.

До збройних сил воюючих сторін, за різними оцінками, були мобілізовані від 110 млн до 128 млн осіб. Загальні людські втрати воюючих сторін сягнули 60–85 млн військовиків і цивільного населення [23, с. 150–151; 24]. За підрахунками вчених, до 62% втрат становило цивільне населення, 25% припали на військовиків антигітлерівської коаліції (Об'єднаних Націй, «союзників» – в англо-американській термінології), 13% – на блок країн Осі [25].

Через низку причин суб'єктивного та об'єктивного характеру визначити точно загальні людські втрати у Другій світовій війні неможливо. Це питання перебуває радше в політичній, ніж у науковій площині. Із часом простежується тенденція до заявлення про більшу кількість втрат учасниками глобального воєнного конфлікту. Так, Б. Урланіс через 15 років по війні вважав число 50 млн загальних людських втрат значно завищеним та орієнтувався на 30 млн [26, с. 402–403]. Сучасні дослідники говорять про загальні втрати у Другій світовій війні в межах 60–85 млн. Керівництво Російської Федерації визначає втрати СРСР у 27 млн. Оцінка втрат Китаю зросла від 5 млн до 20 млн, Японії – від 2,5 до 3,1 млн осіб. Водночас існувала практика завищувати втрати противника. Наприклад, радянські історики та демографи оцінювали втрати Німеччини в 13 млн осіб [27, с. 151], тоді як їхні колеги з ФРН на початку 50-х років схилялися до кількості втрат німців понад 6,5 млн [28, с. 592–604]. Сучасні оцінки варіюються в межах 7–8 млн [24].

За останніми показниками, заявленими керівництвом держав та науковцями, найбільших людських жертв зазнали: СРСР (до 26,6 млн), Китай (близько 20 млн), Німеччина (близько 7,4 млн), Польща (до 5,8 млн), Японія (3,1 млн), Югославія (1,7 млн), Румунія (1,2 млн). Втрати союзників Радянського Союзу за антигітлерівською коаліцією Великої Британії (450,9 тис.) та США (419,4 тис.) були дещо меншими, але також болісними й відчутними. Франція зазнала загальних втрат у людях у 600 тис. осіб. Союзниця Третього Райху Італія втратила близько 500 тис. осіб [24].

Перебіг і результати Другої світової війни напряму залежали від економічного потенціалу воюючих держав. Один з основних його показників – валовий внутрішній продукт країн. Професор Кембриджського університету Марк Гаррісон підсумував його рівні за роки війни і порівняв їх щодо учасників антигітлерівської коаліції та країн Осі (див. *табл. 1*) [29, р. 10]. Упродовж усієї війни економічний потенціал союзників удвічі та більше переважав потенціал країн Осі.

Найвищих показників досягла мілітаризація економіки провідних держав світу. Військові витрати сягнули 1 трлн 117 млн дол. США в еквіваленті цін періоду Другої світової війни (на воєнні зусилля спрямовувалося від 50% до 70% національного доходу учасників війни) [27, с. 147–148]. Від 1943 р. СРСР спромігся забезпечити виробництво: літаків до 40 тис. на рік, танків і самохідних артилерійських установок (САУ) – до 30 тис.,

Таблиця 1

Валовий внутрішній продукт великих країн у роки Другої світової війни (у млрд дол. США)

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Союзні країни								
США	800	869	943	1094	1235	1399	1499	1474
Велика Британія	284	287	316	344	353	361	346	331
Франція	186	199	82	–	–	–	–	101
Італія	–	–	–	–	–	–	117	92
СРСР	359	366	417	359	318	464	495	396
Усього	1629	1721	1758	1797	1906	2224	2457	2394
Країни Осі								
Німеччина	351	384	387	412	417	426	437	310
Франція	–	–	82	130	116	110	93	–
Австрія	24	27	27	29	27	28	29	12
Італія	141	151	147	144	145	137	–	–
Японія	169	184	192	196	197	194	189	144
Усього	685	746	835	911	902	895	748	466
Співвідношення								
Союзники / країни Осі	2,4	2,3	2,1	2,0	2,1	2,5	3,3	5,1

гармат – до 120 тис., мінометів – до 100 тис., кулеметів – до 450 тис., гвинтівок та автоматів – до 5 млн [23, с. 827]. За підрахунками американських воєнних істориків В. Мюррея та А. Міллетта, пік виробництва основних зразків озброєння та військової техніки у США припав на 1943 р. (літаків – 85,9 тис., танків і самохідних гармат – 29,5 тис., артилерійських систем – 67,5 тис.), у Великій Британії – на 1944 р. (літаків – 26,5 тис., танків і самохідних гармат – 4,6 тис., артилерійських систем – 12,4 тис.), у Німеччині – на 1944 р. (літаків – 39,8 тис., танків та самохідних гармат – 22,1 тис., артилерійських систем – 41 тис.) [22].

Загальна кількість вироблених воюючими країнами озброєння та військової техніки, за підрахунками М. Гаррісона, подана в *таблиці 2* [29].

Таблиця 2

Загальна кількість озброєння та військової техніки, вироблених за шість років Другої світової війни воюючими країнами

Озброєння та військова техніка	Союзні країни	Країни Осі
Танки і САУ	227 235	52 345
Артилерія	914 682	180 141
Міномети	657 318	100 000
Кулемети	4 744 484	1 058 863
Вантажівки	3 060 354	594 859
Літаки	633 072	208 908
Кораблі	2588	1461

Роль та місце України у Другій світовій війні особливі. Починаючи від вересня 1939 р. частина території України перебувала в епіцентрі бойових дій. Війна пройшла крізь життя кожної української родини і є вагомим складовою історичної пам'яті українського суспільства. Звитяжним та жертвним був шлях до перемоги Об'єднаних Націй над країнами Осі воїнів-українців. У листі В. Черчилля до віце-прем'єр-міністра Клемент Еттли йдеться про те, що саме українці найбільше постраждали у війні та «добре боролися» [30, с. 206].

Від самого початку війни близько 120 тис. українців боролися проти нацистів у складі польської армії. У наступні роки українці воювали в арміях союзників: Великої Британії та Канади (близько 45 тис. осіб), США (до 80 тис.), Франції (близько 6 тис.).

Українці взяли активну участь у русі Опору на окупованих ворогом територіях. На теренах України чинили спротив окупантам понад 200 тис. осіб, об'єднаних у підпільні групи й організації, партизанські загони і з'єднання [31, с. 13]. Значна частина українського населення також брала участь у бойових діях на боці УПА (від 200 тис. до 400 тис. упродовж 1939–1950-х рр.), долучаючись до ведення бойових дій проти Вермахту.

Водночас найбільше українців воювали проти гітлерівців у складі Червоної армії [32, с. 58].

Згідно з твердженням Г. Кривошеєва, військові комісаріати призвали з території УРСР 12,5% громадян республіки (близько 5,2 млн), тоді як у РСФСР – 22,7% [33; 34, с. 79; 35, с. 107].

Однак слід ураховувати ще й тих вихідців з України, які перебували на дійсній військовій службі до початку німецько-радянської війни. Унаслідок прихованої мобілізації під виглядом навчальних зборів у травні–червні 1941 р. був проведений призов 802 тис. осіб приписного складу під виглядом військово-навчальних зборів та інших заходів. Серед них понад 271 тис. осіб (33%) були мобілізовані військкоматами Київського особливого, Одеського та Харківського військових округів [36, с. 252–253]. Перед мобілізаційними заходами списочна чисельність Червоної армії становила 4 275 713 військово-службовців, флоту – 390 142 [36, с. 254]. Отже, і частка військовослужбовців родом з України мала би бути близькою до 1 540 тис. Таким чином, у лавах радянських Збройних сил на початок війни з гітлерівською Німеччиною мало би налічуватися близько 1,8 млн вихідців з УРСР.

З початком німецько-радянської війни в 1941 р. на території УРСР були призвані 3 184 700 осіб, а в період вигнання нацистських окупантів у 1943–1944 рр. – 3 692 500 осіб, причому 600–900 тис. осіб повторно [37, с. 67].

Отже, у складі радянських збройних сил у роки Другої світової війни перебували до 8 млн уродженців України.

Українцям довелося воювати на різних театрах воєнних дій. Однак найбільше – саме на своїй землі. Саме на південній ділянці Східного фронту зосереджувалися головні сили Вермахту (від 57,1% до 76,7% загальної кількості дивізій). Україна від початку війни опинилася

в самому центрі кровопролитних боїв. Мільйони солдатів та офіцерів билися за Україну в 30 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних арміях, 8 кавалерійських корпусах РСЧА [7, с. 113–115]. З 51 стратегічної операції Радянських Збройних Сил 15 були проведені на території України (див. *табл. 3*). Стратегічні операції, у свою чергу, склалися з фронтових та армійських операцій. На території України війська провели 68 фронтових операцій, з них 52 у рамках стратегічних і 16 самостійних фронтових операцій [38; 39].

Ще до початку нацистського нападу радянське керівництво вважало південно-західний напрямок головним і зосереджувало тут основні ударні угруповання. «Станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил та засобів протилежних сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким: 70 стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19 прикордонним загонам та 4 полкам НКВС, 14 укріплені райони, 2 повітрянодесантним корпусам, 24 окремим з'єднанням та частинам артилерії РГК з радянського боку протистояли 57 ворожих дивізій та 13 бригад (1,7 : 1); у другому стратегічному ешелоні з радянського боку розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановане виділення 4 дивізій Вермахту для підсилення групи армій «Південь» (5,2 : 1); у бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії першого стратегічного ешелону на території України налічувалося 1 094 500 особового складу, їм протистояли 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1 : 1); радянські війська мали 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 у німців та їхніх союзників (1,2 : 1), 5 528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3472 справні літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків Люфтваффе та 500 з румунських ВПС (3,3 : 1), бойових кораблів – 232 Чорноморського флоту і річкових флотилій на Україні проти 29 з румунських ВМС (8 : 1)» [40–42]. Розрахунки співвідношення сил і засобів сторін на теренах України, зроблені вперше одним із авторів цієї статті, використані в напрацюваннях науковців Українського інституту національної пам'яті [40].

З початком німецько-радянської війни на території України відбулися кілька великих битв: танкове бойовище на Волині свого часу стало найбільшим за чисельністю задіяної бойової техніки; за оборону Києва, Одеси, Севастополя вболівали у країнах усього світу, які боролися проти держав Осі. В Україні після трагедії «уманського котла» (понад 100 тис. оточенців) у вересні 1941 р. відбулася найбільша у світовій мілітарній історії катастрофа – київське оточення, в якому були знищені війська п'яти радянських армій Південно-Західного фронту, а кількість полонених сягнула 665 тис. осіб. До кінця 1941 р. у німецькому полоні опинилися понад 1,3 млн українців. Наступного року в травні німецькі операції в районі Харкова та «Полювання на дроф» на Керченському півострові поповнили трагічний перелік «котлів» і концтабори з полоненими. Дещо згодом, у липні, приєдналися до

Таблиця 3

Кількісна характеристика найбільших стратегічних наступальних операцій РСЧА

Назва операції	Тривалість, днів	Просторовий розмах, км		Бойовий та кількісний склад радянських військ на початок операції					Людські втрати в операції			
		ширина	глибина	Кількість структур	Людей, залучених до операції	Гармат і мінометів	Танків та САУ	Літаків	Безповоротні	Санітарні	Усього	Середньодобові
Московська стратегічна наступальна операція (5 грудня 1941 р. – 7 січня 1942 р.)	34	1000	100–250	Фронтів – 2,5, дивізій – 105, бригад – 44	1021700	13500	1170	615	139586	231369	370955	10910
Сталінградська стратегічна наступальна операція (19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р.)	76	850	150–200	Фронтів – 3,5, дивізій – 74, корпусів – 7, бригад – 34, УР – 9	1143500	15500	1463	1216	154885	330892	485777	6392
Орловська стратегічна наступальна операція «Кутузов» (12 липня – 18 серпня 1943 р.)	38	400	150	Фронтів – 2,5, дивізій – 82, корпусів – 8, бригад – 14, УР – 3	1287600	21 000	2400	3000	112529	317361	429890	11313
Білгород-Харківська стратегічна наступальна операція «Рум'янцев» (3–23 серпня 1943 р.)	21	330–400	140	Фронтів – 2, дивізій – 50, корпусів – 11, бригад – 5	1144000	12000	2400	1300	71611	183955	255566	12170
Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24 грудня 1943 р. – 17 квітня 1944 р.)	116	1300–1400	250–450	Фронтів – 5, дивізій – 188, корпусів – 19, бригад – 13, УР – 5	2406100	28654	2015	2600	270198	839330	1109528	9565
Білоруська стратегічна наступальна операція (23 червня – 28 серпня 1944 р.)	68	1100	550–600	Фронтів – 4, дивізій – 168, корпусів – 12, бригад – 20, УР – 7	2331700	36000	5200	5300	178507	587308	765815	11262
Берлінська стратегічна наступальна операція (16 квітня – 8 травня 1945 р.)	23	300	100–220	Фронтів – 3, дивізій – 161, корпусів – 20, бригад – 15, УР – 2	1906200	41600	6250	7500	78291	274184	352475	15325

Примітки:

1. Цифрові показники взяті за: Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин]. – М. : Вече, 2009. – 384 с.

2. Види врахованих з'єднань: дивізії – лише стрілецькі, повітрянодесантні, кавалерійські; корпуси – лише танкові, механізовані; бригади – лише танкові, механізовані, мотострілкові, самохідно-артилерійські; УР – лише укріплені райони (з'єднання приблизно дорівнюють дивізіям).

своїх товаришів за колючим дротом покинуті радянським командуванням напризволяще оборонці Севастополя.

«На теренах України у 1943–1944 роках зосереджували основні зусилля головні гравці воєнного протистояння – нацистська Німеччина та Радянський Союз. Обставини склалися так, що того часу Україна стала епіцентром воєнних дій у Європі. Битва за Дніпро, а потім за Правобережну Україну стали одними з найбільших стратегічних операцій у Другій світовій війні. Зокрема, Дніпровсько-

Карпатська стратегічна наступальна операція виокремлюється серед стратегічних операцій найвищими показниками за кількістю залучених сил і засобів, просторовим розмахом, втратами» [15]. З метою реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 р. на території України були зосереджені найпотужніші угруповання військ: понад 4 млн військовиків з обох сторін, 45 тис. гармат і мінометів, 4 тис. танків та майже 4 тис. літаків [15; 43].

До початку наступу на Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадало 8 км фронту. На початок операції 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти налічували 2 406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармат і мінометів, 2037 танків та САУ, 2600 літаків. Під час операції війська постійно підсилювалися: з територій, які залишив противник, були мобілізовані 766 334 особи, крім того, направлено в частини 60 401 особу маршового поповнення (63% від усього призову до радянських Збройних сил за перший квартал 1944 р.); у цей самий час надійшло з військовобудівних та ремонтно-відновлювальних підприємств 4655 танків і САУ (74,4% від усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4803 гармати і міномети (49,2%) [44, с. 623]. Перерозподіл сил і засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів та перегруповувань військ із інших стратегічних напрямків і театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47-ма, 61-ша, 70-та армії, 2-га, 4-та і 6-та танкові армії (останню сформували вже під час операції), 6-та повітряна армія (які охоплювали шість танкових і два механізовані корпуси, 33 дивізії) [43].

«Радянським військам протистояла група армій «Південь» (командувач – генерал-фельдмаршал Манштейн) і група армій «А» (командувач – генерал-фельдмаршал Клейст), загалом 93 дивізії, зокрема 18 танкових і 4 моторизовані, а також дві моторизовані бригади. Групи армій «Південь» та «А» підтримував 4-й повітряний флот. Німці та їхні союзники мали 1760 тис. солдатів та офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2200 танків і штурмових гармат, 1460 літаків для дій в Україні. Для поповнення втрат гітлерівське командування було змушене в січні – першій половині квітня підтягти на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву Головного командування й інших країн, не враховуючи поточного поповнення діючих тут військ людьми, бойовою технікою та озброєнням» [45, с. 276].

Бойові дії розгорнулися на фронті 1400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250–450 км. Операція тривала 116 діб. За всю війну це був єдиний стратегічний наступ, у якому одночасно взяли участь усі шість радянських танкових армій. Ці та інші грандіозні події найважчої та найжорстокішої з усіх воєн, котрі будь-коли розгорталися на теренах України, досліджували автори цієї статті [45, с. 208–302].

Загальні втрати радянських військ у Дніпровсько-Карпатській операції становили 1 109 528 осіб [33, с. 139]. Це – найвищий показник серед усіх операцій Другої світової війни. Величезними були втрати бойової техніки та озброєння – 7270 гармат і мінометів, 5700 танків і САУ. Високий рівень втрат не завжди був виправданий і фактично компенсував прорахунки вищого військового командування. Зокрема з понад 1,1 млн осіб втрат 270 198 осіб становили безповоротні, тоді як втрати

противника були в 3,5 рази меншими: загалом 350 тис., зокрема 150 тис. безповоротних [46, с. 397].

Найвищі показники середньодобових втрат у Другій світовій війні були в битві за Дніпро – 27 300 осіб [47, с. 99]. Автор праці «Криваві землі» Тімоті Снайдер на презентації україномовної версії книги в Києві в червні 2015 р. у дискусії з авторами цієї статті погодився з результатами досліджень і визнав, що подібних втрат не зазнала жодна армія світу на всіх театрах воєнних дій Другої світової.

У пам'яті прийдешніх поколінь – образи та долі рідних, яким судилося пережити Другу світову. Про цих українців пам'ятає світ: прапор перемоги над рейхстагом серед інших героїв підняв і українець Олександр Берест. Майкл Стренк – американець українського походження – став одним із шести сміливців, які закріпили американський прапор на горі Іводзіма (Японія). Кузьма Дерев'янка підписав акт капітуляції Японії 2 вересня 1945 р. Іван Кожедуб став тричі Героєм Радянського Союзу, здобув 64 повітряні перемоги. За підрахунками О. Филя, поряд з ним ще четверо українців увійшли до списку тридцяти найкращих повітряних асів антигітлерівської коаліції. 2072 українців удостоєні звання Героїв Радянського Союзу; 32 – двічі.

На фронтах Другої світової війни загинули мільйони громадян УРСР та українців – громадян інших держав союзників. Усвідомлюючи всю складність цього питання, спробуємо окреслити військові втрати України та їхню частку в загальних втратах Об'єднаних Націй у боротьбі проти країн Осі.

Найменша загальна кількість безповоротних втрат солдатів та офіцерів призваних (мобілізованих) з території УРСР подається сучасними російськими істориками, зокрема 1 650 тис., за В. Ерлікманом [48, с. 21–35].

У праці «Пам'яті павших» подається кількість «червоноармійців української національності» в загальних втратах, що становила 1 376 000 осіб (15,9% від загальної кількості військових втрат СРСР) [47, с. 86]. Оскільки в підрахунках автори видання брали за основу графу «національність», а не місце проживання, з якого військовозобов'язані призивалися до лав збройних сил СРСР, справжня кількість мобілізованих мешканців республіки, а також тих, які загинули на фронтах і в полоні, виявилася значно більшою, ніж та, що вказувалась у цій та інших книгах. Крім того, за дослідженнями науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні, до завершення німецько-радянської війни зараховані були тільки близько 55% загиблих, решта були взяті на облік у повоєнний час.

Л. Рибаківський запропонував застосувати етнодемографічний метод для перерахунку втрат у війні. За його підрахунками, серед безповоротних втрат радянських військових – 1 376,4 тис. українців, у це число включені 130,8 тис. українців, які проживали на території РРФСР. Водночас частка втрат росіян сягнула до 77% від загальносоюзних [49, с. 85–95].

Українські історики піддають сумніву ці дані. За новітніми дослідженнями на підставі сповіщень про загибель, найбільш реальна чисельність безповоротних втрат військовослужбовців радянської армії, призваних з території України (вбитих, загиблих у полоні, від хвороб, самогубств, виконання вироків військових трибуналів, під час бойових дій на боці ворога, зниклих безвісти), оцінюється у 3,3 млн. Ще 1,7 млн мешканців України повернулись із Червоної армії інвалідами [50].

Під час Другої світової війни націонал-соціалістичним (нацистським) та комуністичним тоталітарним режимами українському народові було завдано величезних втрат. У 1941 р. на схід евакуйовано понад 3,5 млн мешканців України – кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців. Упродовж 1942–1944 рр. гітлерівцями було вивезено на роботу до Німеччини (здебільшого насильно) 2,4 млн осіб [51].

Загалом у Другій світовій Україна втратила від 8 млн до 10 млн осіб. Війна не лише призвела до величезних матеріальних, людських втрат, вона вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів людей, залишила глибокий слід у їхній пам'яті. Друга світова війна спричинила значні демографічні втрати України. З 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. населення республіки зменшилося з 41 млн до 27,4 млн осіб (це враховуючи, що частина людей уже повернулася з евакуації та діючої армії). Загальні демографічні втрати України від війни, включно з убитими, померлими, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими, тими, хто відійшов разом з німцями, становлять до 14 млн осіб [52].

Прямі економічні збитки УРСР становили 450 млрд руб. у довоєнних цінах (загальні прямі матеріальні втрати СРСР оцінювались у 679 млрд руб., завданих Радянському Союзові) [53, с. 788]. Якщо ж додати до цього вартість майна, реквізованого німцями, та витрати, пов'язані з бойовими діями, а також інші матеріальні втрати, то обсяг загальних економічних збитків республіки виросте до 1 трлн 200 млрд крб. у цінах 1940 р.

В. Путін заявив, що перемога у війні була б можливою і без українців. За словами російського президента, статистика часів Другої світової війни свідчить, що найбільших втрат зазнала саме РРФСР – більше 70%. Він проголошує, що «війна виграна за рахунок індустриальних ресурсів РФ. Це історичний факт, це все є в документах» [16]. І це лише частина міфів, якими активно оперує Росія. У сучасних умовах Російська Федерація активно використовує пам'ять про Другу світову війну для подальшої мілітаризації, мобілізації суспільства, для обґрунтування реваншизму. Це вкотре було продемонстровано в статті президента Росії до 75-річчя перемоги над нацизмом [54]. Ті символи, які використовує сучасна російська пропаганда для, нібито, увічнення пам'яті про загиблих у війні, сьогодні стали символами агресії проти України.

Заяви нинішнього керівництва РФ про те, що війну можна було би виграти і без України, є образливими та не

відповідають дійсності. Це наруга над пам'яттю загиблих воїнів і знущання над почуттями живих ветеранів. Український народ зробив надзвичайно великий внесок у досягнення перемоги над нацизмом та фашизмом і заплатив за це чи не найвищу ціну в Європі.

Внесок українців у перемогу антигітлерівської коаліції над блоком країн Осі був визнаний ще під час та одразу після завершення Другої світової війни лідерами провідних держав. Показником ролі й місця України у Другій світовій війні стало входження УРСР до складу держав – засновниць ООН у статусі повноправного члена Об'єднаних Націй. А ще перед тим значний внесок України в боротьбу з гітлерівською Німеччиною та її союзниками був публічно визнаний лідерами «великої трійки» Ф. Рузвельтом, Й. Сталіним, В. Черчиллем. Як це відбувалося?

Пропозиції про створення міжнародної організації, яка б у повоєнному світі ефективно запобігала виникненню міждержавних конфліктів, були сформовані урядом США ще у грудні 1939 р. Тоді ж у Державному департаменті був створений комітет для розробки концептуальних положень цієї організації. Напрацювання комітету лягли в основу Атлантичної хартії та Декларації Об'єднаних Націй, котра була підписана у Вашингтоні 1 січня 1942 р. представниками США, Великої Британії, Радянського Союзу та Китайської Республіки. 2 січня до декларації союзників приєдналися ще двадцять дві держави. Тоді вперше з'явився термін «Об'єднані Нації» як протипага Осі «Рим – Берлін – Токіо».

Практично всі дослідники погоджуються з тим, що в 1943 р. відбувся злам у перебігу Другої світової війни. У радянській історіографії ключовими подіями вважаються Сталінградська, Курська битва та оволодіння Дніпровським рубежем. Американські та британські дослідники надають пріоритетного значення розгрому німецько-італійських військ в Африці, перемозі союзників на середземноморському театрі воєнних дій, вторгненню в Італію [21, с. 285–340; 55, с. 378–493].

Втрата стратегічної ініціативи призвела до послаблення блоку країн Осі. У самій Німеччині зростала зневіра в позитивному для неї завершенні війни. Генерал А. Йодль занотував у щоденнику: «З одного кінця в інший країною блукає привид зневіри у майбутньому. Всі малодушні шукають вихід...» [56, с. 530].

Водночас зміцнювалися позиції антигітлерівської коаліції. Для узгодження подальших дій провідних держав назріла потреба в зустрічі їхніх керівників Сталіна, Рузвельта й Черчилля. Так визрівала ідея Тегеранської конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.). Про це йдеться в листуванні керівників держав від початку серпня 1943 р. [57, с. 170–171; 58, с. 99–101]. На конференції планувалося розглянути воєнні питання, насамперед питання про відкриття другого фронту в Європі. Передбачалося також обговорити основи післявоєнного устрою світу, зокрема створення міжнародної організації забезпечення міжнародної безпеки й міцного миру.

Складні питання, які виносилися на зустріч лідерів «великої трійки», потребували попередніх дипломатичних консультацій. Для цього 19–30 вересня 1943 р. у Москві пройшла конференція міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії. У спільній підсумковій декларації конференції, крім інших питань, також згадувалися наміри тісної співпраці під час війни та після її завершення, створення міжнародної безпекової організації, до складу якої на рівних правах мали ввійти представники Об'єднаних Націй (країн, які оголосили війну державам Осі) [59, с. 13]. Відповідні наміри були підтвержені на Тегеранській конференції.

Маючи намір домогтися якнайбільшого впливу на прийняття рішень у майбутній міжнародній організації, Й. Сталін затіяв гру, яку умовно можна назвати «Україна на шляху до незалежності». Ці дії мали як зовнішньополітичний, так і внутрішньополітичний аспекти.

Український фактор завжди істотно впливав на сталінську політику, і це дуже виразно проявилось в 1943 р., коли РСЧА взялася за відвоювання України. Готуючись до наступу в Україні, комуністичне керівництво, як центральне, так і республіканське, розгорнуло ідеологічний наступ. Агітаційно-пропагандистська робота в цей період ґрунтувалася на ідеї «української радянської державності», яка поєднувалася з ідеєю «єдності радянських республік».

Відповідно до наказу Ставки Верховного головнокомандувача 20 жовтня 1943 р. чотири радянські фронти, залучені до битви за Дніпро, були перейменовані на Українські. На думку авторів, перейменування фронтів на Українські на другий день роботи Московської конференції не було випадковим. Уже тоді передбачалися колізії, пов'язані з прагненнями радянської сторони забезпечити участь окремих республік СРСР, зокрема України, в роботі ООН на правах повноправних членів світового співтовариства. Задля цього потрібно було створити ілюзію наявності інститутів державності. Для здійснення цього наміру в лютому 1944 р. були внесені зміни до конституцій СРСР та УРСР, які надавали Україні формальне право мати власні збройні сили. У березні 1944 р. був ухвалений закон «Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення Народного Комісаріату Оборони із загальносоюзного в союзно-республіканський Наркомат». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1944 р. народним комісаром оборони УРСР був призначений генерал-лейтенант В. Герасименко, який залишався водночас командувачем Київського військового округу. Нарком оборони України, та й сам М. Хрущов, повірили в сталінську гру і взялися за військове будівництво. У березні 1944 року були розроблені та направлені до Москви пропозиції щодо військово-адміністративної реформи в Україні [60]. Передбачалося штаб округу перенести із Києва до Житомира і створити Житомирський та Львівський військові округи (відверто ігноруючи ту обставину, що союзники

ще не дійшли згоди щодо повоєнних кордонів Польщі), водночас зберігши Харківський та Одеський. Ці військові округи мали підпорядковуватися республіканському наркомату оборони. Опрацьовувався його штатний розпис. Пропонувалося звести нову будівлю в Києві для його розміщення. На копії документа стосовно військових округів, яка зберігається у ЦДАГО України, накладена віза «Вопрос решен. 11.05.1944». Однак заходи з розгортання республіканського наркомату та переміщення штабу округу до Житомира загальмувалися [61]. Під московським контролем залишались і самі управління військових округів. Про це, зокрема, свідчить національний склад їхнього керівництва. Серед командувачів чотирьох округів, членів військових рад, начальників штабів, заступників українцем був лише В. Герасименко, серед офіцерів штабу Львівського військового округу – лише троє українців, Одеського – п'ятеро [62; 63].

1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат». У лютому 1944 р. комісаром із закордонних УРСР справ був призначений О. Корнійчук. 19 лютого 1943 р. газета «Правда України» опублікувала статтю О. Корнійчука під назвою «Воз'єднання українського народу в межах своєї держави». Автор наголошував на політичному та етнічному підґрунті радянських претензій на Західну Україну, пригадавши антипольське повстання 1648 р., українське культурне відродження XIX ст. у Львові. Згодом ця стаття була перевидана в інших провідних радянських газетах, ТАРС поширило її за кордоном.

У доповіді на VI сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. М. Хрущов висунув претензії на Львів та інші області на схід від «лінії Керзона», а також на Холмський регіон та прилеглі до нього території: «Український народ домагатиметься включення до складу Української Радянської держави таких одвічних українських земель, як Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав» [64]. У липні 1944 р. М. Хрущов надіслав Й. Сталіну пропозицію про створення Холмської області в межах Української республіки, зазначивши, що історично ці землі примикали до України, а в минулому їхня частина входила до складу Російської держави.

Згодом, зауважує дослідник С. Плохій, так звану «незалежність України» Москва використала для зміцнення позиції СРСР у переговорах із польськими політичними фракціями щодо майбутнього радянсько-польського кордону. Не лише польські прокомуністичні кола вимушено відмовилися від зазіхань на Львів, коли зіштовхнулися з паралельними претензіями українського уряду на Холм, а й деякі західні політики повірили у відносну автономію радянського уряду в Києві. У день визнання Москвою польського уряду британський кореспондент Р. Паркер стурбовано запитав свого співрозмовника:

«Чи визнають Україна та Хрущов Тимчасовий уряд Польщі?». Державний секретар США Е. Стеттініус зазначив у мемуарах: «Ніхто не міг визначити масштабу труднощів з Україною, ми у Вашингтоні, звичайно, чули розмови під час німецького наступу, що Україна може покинути Радянський Союз» [30, с. 202–203].

Згодом діяльність зі створення ілюзії уявної автономії, якщо не незалежності України, почала дратувати Й. Сталіна. Занадто активний генерал-лейтенант Василь Герасименко, який заходився розписувати штат наркомату оборони України на півтори тисячі осіб та проектувати будівництво грандіозної споруди під наркомат у Києві, був усунений з посади і відправлений для подальшого проходження служби у Прибалтику. «Влітку 1944 р. змінено керівництво українського наркомату закордонних справ. Замість О. Корнійчука призначено досвідченого гравця у міжнародних справах, колишнього секретаря Комуністичного інтернаціоналу Д. Мануїльського. Акцент змістився від пропагандистських дій, де Корнійчук був майстром, до міжнародної політики, в якій Мануїльський мав більше досвіду, ніж навіть його керівник Молотов. Сталін був явно зацікавлений у тому, щоб Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй, і для цього їй Наркомат закордонних справ мав очолити професіонал, який міг би повністю використати нову позицію республіки на користь Москви» [30, с. 203].

На конференції в Дамбартон-Оксі (21 вересня – 7 жовтня 1944 р.) делегації союзницької «великої четвірки» (США, Велика Британія, Радянський Союз та Китай) обговорили позиції сторін щодо створення майбутньої міжнародної безпекової організації та її ролі в повоєнному світі. Вимога радянської сторони – надання членства в ООН радянським республікам. У такий спосіб Радянський Союз претендував на більший вплив у вирішенні глобальних політичних питань. Представники інших країн заперечували такий підхід. Учасники конференції цю проблему не розв'язали, тож відклали її до зустрічі лідерів «великої трійки».

Зустріч Ф. Рузвельта, Й. Сталіна та В. Черчилля відбулася під час Ялтинської конференції (4–11 лютого 1945 р.). Роками довкола її наслідків точилися суперечки між політиками, військовиками, науковцями. Багато тонкощів переговорного процесу, механізмів ухвалення рішень, які окреслили картину світоустрою для майбутніх поколінь, залишалися невідомими. Спираючись на нові розсекречені документи, неопубліковані щоденники, листи і протоколи зустрічей, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор С. Плохій у своїй монографії нещодавно виклав свою інтерпретацію проблемних питань Ялтинської конференції, зокрема й тих, що стосувалися України.

У процесі обговорення питання щодо підготовки до проведення установчої конференції зі створення ООН

В. Молотов наголосив, що радянська сторона більше не наполягає на членстві всіх 16 республік, і зауважив, що Британія мала в ООН кілька голосів завдяки своїм домініонам (Канаді, Австралії, Південній Африці, Новій Зеландії). Він запропонував надати членство в ООН республікам, які зазнали найбільших жертв у війні – Литві, Білорусії, Україні. Після самої Росії Україна була насправді найвідомішою радянською республікою на Заході. Тому В. Молотов саме на прикладі України проілюстрував заходи радянського керівництва щодо надання республікам «автономності». Під час перерви Сталін повідомив президенту США про те, як він «відчував, що його позиція в Україні була складною та небезпечною. Голосування за Україну було дуже важливим... для радянської єдності» [30, с. 202].

На підтримку радянської позиції встав В. Черчилль. У своїй промові він апелював до внеску України в боротьбу з гітлерівським нашествям. У листі, якого В. Черчилль надіслав з Ялти своєму віце-прем'єр-міністру К. Еттлі вранці 8 лютого, щоб попросити схвалення своєї позиції військовим кабінетом, він пояснив своє бачення ситуації. Радянська сторона зменшила вимоги щодо членства в ООН до двох республік – України та Білорусії. Ці республіки першими зазнали вторгнення і найбільше постраждали у війні. Домініони Британської Співдружності націй наближалися до незалежності поступово й терпляче. Це стало прикладом для Радянського Союзу [30, с. 206; 65, с. 200–202].

Водночас представники США, котрі мали з питання членства радянських республік в ООН заздалегідь сформовану позицію, яка виражалася формулою «одна держава – один голос», не поступалися своїм опонентам. Головуючий на той момент Ф. Рузвельт дипломатично запропонував міністрам закордонних справ обговорити проблемне питання окремо і сформулювати компромісне рішення.

Наступного дня, 8 лютого, міністр закордонних справ Великої Британії Е. Іден доповів, що за результатами наради міністри закордонних справ підтримали пропозицію, щоб серед первинних членів організації були дві радянські республіки. Таки чином, у результаті рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій Україну та Білорусію як повноправних членів Об'єднаних Націй було запрошено до Сан-Франциско для участі у створенні ООН. 26 червня делегатами всіх країн був одностайно ухвалений Статут ООН, який був ратифікований Президією Верховної Ради Української РСР 22 серпня 1945 р.

Уже після війни в мемуарах В. Черчилль засвідчить: «З-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею» [4, с. 863].

Висновки

У Другій світовій війні Україна стала одним з епіцентрів воєнних дій. Це визначило масштаби залучення її людських, сировинних, промислових, енергетичних ресурсів усіма воюючими сторонами, гуманітарних і матеріальних втрат, збитків, заповіданих усім галузям економіки та соціальній сфері, характер окупаційних режимів на цій території. Події воєнної доби актуалізували різноманітні аспекти українського чинника в геополітиці. Перебіг бойових дій на території республіки, евакуаційні заходи радянської влади, грабівницька політика німецьких і румунських окупантів спричинили суцільне спустошення республіки та її депопуляцію. Внесок народу України в перемогу над нацизмом, фашизмом та мілітаризмом, досягнутий у співдії з Об'єднаними Націями, був визнаний лідерами провідних держав світу. Попри дипломатичну гру із «завищеними ставками», яку вів Сталін у рамках контактів членів «великої трійки», участь України як суб'єкта міжнародного права в заснуванні Організації Об'єднаних Націй слід трактувати як легітимізаційний вимір визнання внеску нашого народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, а також акт історичної справедливості.

Те, що Україна вперше офіційно увійшла до світового співтовариства держав як рівноправний учасник, стало вагомим політичним наслідком Другої світової війни. Це було визнано лідерами Об'єднаних Націй, засвідчено в рішеннях міжнародних конференцій союзників у Ялті й Потсдамі, її участю в заснуванні ООН та іншими міжнародними акціями і стало реальним визнанням внеску українців у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. Однак, на нашу думку, цей внесок був визнаний, проте належним чином не визначений. Цей аспект потребує спеціального історичного екскурсу.

Перелік літератури

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 : в 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС [пред. глав. ред. комиссии П. Н. Поспелов]. – М. : Воениздат, 1960–1965.
2. История второй мировой войны 1939–1945 : в 12 т. / [пред. ред. комиссии в А. А. Гречко] / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М. : Воениздат, 1973–1982.
3. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. : в 3 т. – К. : Политиздат Украины, 1975.
4. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
5. Історія воєнного мистецтва / [С. В. Сидоров, І. І. Фурман, В. М. Грицюк та ін.]. – К. : Національний університет оборони України, 2012. – 300 с.
6. Україна в подум'ї війни. 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін. – К. : Україна, 2005. – 560 с.

7. Коваль М. В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К. : Альтернативи, 1999. – 335 с.

8. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 568 с.

9. Лисенко О. Є. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття / О. Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 140–162.

10. Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 128–138.

11. Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна: методологічні завваги / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії. – 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 7–13.

12. Лисенко О. Є. Україна в період Другої світової війни: україноцентрична версія та світовий контекст / О. Є. Лисенко // Вісник Черкаського університету: наук. журн. / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2012. – № 35 (248). – С. 5–15.

13. Лисенко О. Є. Битва за Дніпро / О. Є. Лисенко, В. М. Грицюк // Віче. – 2013. – № 23. – С. 59–61; № 24. – С. 2–4.

14. Лисенко О. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії / О. Лисенко, Р. Пилявець // Український історичний журнал. – 2019. – № 4. – С. 88–117.

15. Лисенко О. Є. Весняний наступ українських фронтів / О. Є. Лисенко, В. М. Грицюк // Віче. – 2014. – № 5. – С. 36–39.

16. Росія перемогла б у Другій світовій і без України – Путін [Електронний ресурс] / Історична правда. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/16/9142>.

17. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Львів, 1993. – 659 с.

18. Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945 / В. Косик ; з фр. пер. Р. Осадчук. – Київ ; Париж ; Нью Йорк: УККА, 1992. – 729 с.

19. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Т. Снайдер ; пер. с англ. Л. Журнаджи. – К. : Дуліби, 2015. – 583 с.

20. Снайдер Т. Чорна земля: Голокост як історія і застереження / Т. Снайдер ; [наук. ред. В. Склокін ; з англ. пер. П. Білак, О. Камишнікова, Т. Родіонова]. – К. : Медуза, 2017. – 394 с.

21. Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война, 1939–1945. Стратегический и тактический обзор / Дж. Ф. С. Фуллер. – М. : АСТ ; СПб. : Полигон, 2006. – 559 с.

22. Murray W., Millett A. A War To Be Won: Fighting the Second World War / Williamson Murray, Allan R. Millett. – Academic Trade, 2001. – 736 p.

23. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Военно-исторический очерк / [под ред. С. П. Платонова]. – М. : Воениздат, 1958. – 931 с.

24. World War II casualties [Електронний ресурс] / Wikipedia. The Free Encyclopedia. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties.

25. World War II Deaths [Електронний ресурс] / Wikipedia. The Free Encyclopedia. – Режим доступу : https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d1/World_War_II_Casualties.svg.

26. Урланис Б. Ц. История военных потерь. Людские потери европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-

статистическое исследование) / Б. Ц. Урланис. – СПб. : Полигон, 1998. – 558 с.

27. История второй мировой войны 1939–1945 : В 12 т. / [пред. ред. комиссии А. А. Гречко] / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 12 : Итоги и уроки второй мировой войны. – 1982. – 492 с.

28. Архив Г. Людские потери во второй мировой войне // Итоги второй мировой войны : [сб. статей / пер. с нем. Л. К. Комоловой; под. ред. И. Н. Соболева]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – С. 592–604.

29. Harrison M. The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison / M. Harrison. – Cambridge University Press, 2000. – 307 s.

30. Плохий С. Ялта. Ціна миру / С. Плохий. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. – 414 с.

31. Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лоцицький – К. : Генеза, 2005. – 408 с.

32. Артемьев А. П. Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне / А. П. Артемьев. – М. : Мысль, 1975. – 199 с.

33. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин]. – М. : Вече, 2009. – 384 с.

34. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне: Сборник статей научной конференции. 14–15.03.1995. – СПб., 1995.

35. Рыбаковский Л. Л. Людские потери СССР и России в Великой отечественной войне. – М. : Экон-Информ, 2010. – 140 с.

36. Захаров М. В. Накануне великих испытаний / М. В. Захаров. – М. : Воениздат, 1968. – 256 с.

37. Політична історія України. 20 століття : У 6 т. / НАНУ, Ін-т політ. і етнонац. дослід.; Ред. кол. : І. Ф. Курас (гол.), Ю. І. Шаповал, Ю. А. Левенець, В. О. Котигоренко, та ін. – К. : Генеза. – Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / кер. тому: В. І. Кучер; авт. тому: В. І. Кучер, В. А. Гриневич, В. С. Коваль. – 2003. – 584 с.

38. Грицюк В. М. Стратегічні, фронтові, армійські операції (до питання військової термінології в історичних працях) / В. М. Грицюк, С. В. Сидоров // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2019. – Вип. 21. – С. 94 – 104.

39. Сидоров С. В. Оперативна спадщина Червоної армії в операціях на території України / С. В. Сидоров // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – № 1 (3). – С. 21–27.

40. Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 272 с.

41. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. (Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»). – К. : Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 2010. – 150 с.

42. Історія війн і військового мистецтва : в 3 т. / редкол. : Л. Войтович (відповідальний редактор) та ін. – Т. 3 : Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок

XXI ст.) / [В. Голубко, В. Грицюк, Л. Кривизюк, О. Лисенко – Харків : Фоліо, 2019. – 783 с.

43. Лисенко О. Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) / О. Є. Лисенко, В. М. Грицюк // Український історичний журнал. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – № 5 (518). – С. 4–20.

44. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1961. – 984 с.

45. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси : [у 2 кн.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 2011. – 735 с.

46. Михалев С. Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн нового и новейшего времени / С. Н. Михалев. – М. ; Жуковский : Кучково поле, 2003. – 952 с.

47. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945 / [В. И. Амосов, В. М. Андроников, А. В. Антосяк и др.]; руководитель М. А. Гареев. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1995. – 336 с.

48. Эрлихман В. В. Потери народонаселения в XX веке : справочник / В. Эрлихман. – М. : Издательский дом «Русская панорама», 2004. – 176 с.

49. Рыбаковский Л. Л. Великая Отечественная: людские потери России / Л. Л. Рыбаковский // Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С. 85–95.

50. Рибченко Л. В. Людські втрати України у лавах РСЧА під час німецько-радянської війни / Л. Рибченко // Воєнно-історичний вісник: збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2020. – Вип. 2 (36).

51. Тронько П. Т. Внесок народу України в Перемогу над німецько-фашистськими загарбниками / П. Тронько // Краєзнавство. – 2005. – № 1–4. – С. 87–90.

52. Лисенко О. Є. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни / О. Є. Лисенко, О. Г. Перехрест // Архіви України. – 2015. – № 3. – С. 8–34.

53. Дубик М. Матеріальні збитки України в Другій світовій війні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси: у 2 кн. – Кн. 2 / ред. кол. : В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2011. – С. 788.

54. Путин В. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим [Электронный ресурс] / Сайт Президента России. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/events/president/news/63527/>.

55. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. Очерк / Базил Лиддел Гарт [пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1976. – 680 с.

56. «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / сост. В. И. Дашичев. – М. : Воениздат, 1967. – 752 с.

57. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: в 2 т. – Т. I : Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – М. : Госполитиздат, 1958. – 408 с.

58. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: в 2 т. – Т. II : Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном (август 1941 г. – декабрь 1945 г.). – М. : Госполитиздат, 1958. – 296 с.

59. История Второй мировой войны 1939–1945 : В 12 т. / [Пред. ред. комиссии А. А. Гречко]. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 8 : Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. – 1977. – 536 с.

60. Проекты постановлений ГКО по военным округам на Украине. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23., спр. 939, арк. 10–13.

61. *Грицюк В. М.* Західна Україна у воєнно-адміністративних реформах періоду Другої світової війни / В. М. Грицюк, В. Й. Пашиньки // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали Всеук. наукової військово-історичної конф. (Львів, 15 квітня 2010 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2010. – С. 373–376.

62. Список генералов и офицерского состава Киевского, Львовского и Харьковского военных округов // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 986, арк. 1–16.

63. Список генеральского и офицерского состава Львовского, Одесского и Харьковского военных округов // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 987, арк. 1–18.

64. Стенограмма, доклад, постановления VI сессии Верховного Совета СССР // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 754, арк. 13.

65. *Черчилль У. С.* Вторая мировая война: в 6 т. – Т. 6: Триумф и трагедия. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. – 400 с.

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-14-24
УДК 35.071

В. В. Бринцев,

*кандидат філософських наук, професор,
професор кафедри управління військами
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, полковник у відставці,*

Ю. С. Гулак,

*кандидат військових наук, доцент,
заступник начальника кафедри управління
військами Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, полковник*

Цивільно-військові відносини та деякі особливості демократичного цивільного контролю над силами оборони України

У статті на основі аналізу системи цивільно-військових відносин в Україні та демократичного цивільного контролю над силами оборони, передусім над Збройними Силами України, розглядаються особливості цивільного контролю в умовах правового режиму воєнного стану та напрями подальшого вдосконалення цивільного контролю над силами оборони в Україні.

Ключові слова: цивільно-військові відносини, демократичний цивільний контроль, правовий режим воєнного стану.

© В. В. Бринцев, Ю. С. Гулак, 2020

Цивільно-військові відносини (ЦВВ) є важливою складовою суспільних відносин в Україні. Вони посідають у системі суспільних відносин своє місце і відіграють свою роль. Важливо, щоб ця роль була позитивною, прогресивною, відповідала інтересам українського народу. Для цього потрібні усвідомлені, цілеспрямовані, науково обґрунтовані системні зусилля багатьох як державних, так і недержавних суб'єктів, як окремих осіб, так і спеціально утворених установ, органів управління.

В умовах незалежності України, особливо у зв'язку з подіями в Криму і на сході країни, цивільно-військові відносини потребують дедалі більшої уваги як у теоретичному, так і в практичному сенсі, оскільки вони є важливим чинником і показником стану суспільства, його стабільності, запорукою забезпечення національної безпеки України у воєнній сфері. Багато що у вирішенні цього завдання залежить від сил оборони, зокрема Збройних Сил України як активного суб'єкта цивільно-військових відносин.

Україна вибудовує свою систему демократичного цивільного контролю (ДЦК, цивільний контроль) над силами оборони, спираючись на досвід інших держав, прагнучи враховувати при цьому свої особливості й можливості. Основи системи цивільного контролю над складовими силами оборони держави сформовані. Це полягає насамперед у тому, що в Україні створено достатньо потужну відповідну нормативно-правову базу.

Чимало суб'єктів (органів) державної влади та управління мають певні необхідні законодавчо визначені повноваження у воєнній сфері, що надає їм можливість ефективно здійснювати цивільний контроль над силами оборони в інтересах забезпечення воєнної безпеки України.

Знання управлінських повноважень сприяє порозумінню між цивільними і військовими керівниками, військовими і цивільними органами управління. Воно дає можливість ефективно взаємодіяти органам військового управління і цивільним органам влади та управління під час вирішення завдань воєнної сфери, глибоко усвідомлювати сфери розмежування повноважень і відповідальності в інтересах забезпечення узгодженості і цілісності дій.

Наявність ефективного цивільного контролю над воєнною сферою є одним з першочергових показників відповідності України вимогам щодо євроатлантичної інтеграції, прагнення до якої набуло в Україні законодавчого закріплення.

Цивільна державна влада, громадянське суспільство не можуть стояти осторонь сфери оборони. Але якою мірою та яким чином їм необхідно й доцільно втручатися в оборонні справи? Що залежить від них, а що – від військових у вирішенні завдань воєнної безпеки? Хто і за що має відповідати в цій сфері? За якими напрямами і в який спосіб взаємодіяти цивільним і військовим структурам, забезпечуючи необхідний рівень обороноздатності

держави? Це лише частина запитань (аспектів) цивільно-військових відносин.

Світовий досвід свідчить, що військові мають бути підпорядковані цивільному керівництву (владі), контролювані ним із загальних питань оборонного, воєнно-безпекового характеру, а всі разом – влада і військові (сили оборони) – мають перебувати під контролем громадянського суспільства, адже саме воно шляхом волевиявлення громадян формує для себе державу та її сили оборони.

У кожній країні тією чи іншою мірою існують проблеми цивільно-військових відносин, відмінність полягає лише в їхньому змісті й гостроті. Кожний політичний режим формує таку систему цивільно-військових відносин, яка гарантувала б насамперед його власну безпеку.

Вітчизняний і зарубіжний досвід, його узагальнення й усвідомлення дають підстави сформулювати деякі **принципи**, які мають бути основою підходів до аналізу цивільно-військових відносин [1, с. 10].

Принцип конкретності передбачає (вимагає) вирішення як мінімум таких питань: визначення суб'єктів (носіїв) ЦВВ (цілком очевидно, що ними є певним чином створені і структуровані як цивільні, так і військові структури різної складності); визначення змісту ЦВВ, тобто з приводу чого вони виникають і відбуваються, яким змістом наповнюються, якими тенденціями й рівнем усталеності характеризуються тощо; що, хто і як має робити, діяти в інтересах гармонізації ЦВВ з огляду на вирішення завдань воєнної безпеки, захисту національних інтересів; які можуть бути негативні наслідки за відсутності гармонійності в цивільно-військових відносинах, відсутності системних, обґрунтованих, цілеспрямованих, потужних і ресурсно забезпечених зусиль з метою їх гармонізації.

Принцип об'єктивності вимагає:

- виявлення, постійного й усебічного врахування закономірностей (тенденцій), що діють у сфері, яка підлягає аналізу, факторів, котрі виникають і діють у зазначеній сфері, а ці фактори можуть бути: постійними й тимчасовими, епізодичними; сильними і слабкими; позитивними й негативними; матеріальними і духовно-ідеологічними, морально-психологічними; політичними, економічними чи соціальними; внутрішніми й зовнішніми тощо;

- правдивого, чесного, відвертого, неупередженого оцінювання стану тих явищ, процесів тощо, які підлягають аналізу й регулюванню, вдосконаленню. Не підганяти оцінки під бажані, не видавати бажане за дійсне, не допускати окомилування, показухи, обґрунтовано визначати пріоритети й можливості в усіх їхніх вимірах тощо – ці завдання, як правило, не прості, вони висувають до тих, від кого передусім залежить своєчасність і належна якість виконання, вимоги високих як професійно-ділових, так і соціально-політичних та морально-психологічних якостей.

Принцип історизму вимогливо передбачає: врахування суспільно-історичних коренів тих процесів, що становлять зміст цивільно-військових відносин, історичної

спадщини, традицій; погляду в майбутнє, прогнозування процесів розвитку ЦВВ, можливих наслідків, які можуть бути не лише позитивними, а й негативними, тому зведення їхніх масштабів і руйнівної сили до мінімуму, готовність до цього – нагальна вимога забезпечення національної безпеки.

Поширеним є розуміння, що **цивільно-військові відносини** – це складне суспільне явище, котре становить сукупність взаємовідносин між суспільством і силами оборони загалом та їхніми складовими, які охоплюють правові, політичні, фінансово-економічні, соціальні, кадрові, духовно-культурні, інформаційні, морально-психологічні та інші процеси у сфері національної безпеки та оборони.

У наукових і навчально-методичних джерелах можна знайти й інші визначення ЦВВ, але всі вони не суперечать одне одному. Пошлімося лише на одне [2, с. 117]. Автори вказують, що цивільно-військові відносини можуть бути визначені як поєднання загальних відносин між військовими інституціями, з одного боку, та цивільним урядом, неурядовими інституціями, організаціями та громадянами – з другого. Ці відносини базуються на формальних і неформальних засадах. Формальні відносини регулюються конституцією, законами, інструкціями, договорами.

Розумітимемо, що **сили оборони держави** – це сукупність військових і воєнізованих структур, спільна діяльність яких спрямована насамперед на вирішення завдань із забезпечення воєнної безпеки країни (запобігання воєн і воєнних конфліктів, надання воєнної допомоги союзникам, участь у міжнародних миротворчих силах тощо), а у випадку війни – на відбиття агресії, розгром противника і досягнення політичних цілей війни. Законом України «Про національну безпеку України» визначено, що «сили оборони – Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави» [3, ст. 1, п. 18 ч. 1].

З метою аналізу цивільно-військові відносини можна і потрібно структурувати за різними критеріями, принаймні за змістом процесів цих відносин і за суб'єктами відносин [1, с.13].

Якщо стисло, то **змістом процесів ЦВВ** є:

а) політико-правові (політичні і правові) процеси: все, пов'язане з прийняттям і реалізацією політичних і правових рішень у воєнній сфері, як-от створення сил оборони, визначення їхніх функцій і завдань, чисельності, структури, напрямів розвитку, участі в бойових діях тощо;

б) фінансово-економічні процеси: сукупність питань щодо обсягів і структури фінансування, матеріального забезпечення військових структур, оснащення військ технікою та озброєнням тощо;

в) соціальні процеси: все, пов'язане із задоволенням соціальних потреб та інтересів військовослужбовців

і членів їхніх сімей, осіб, звільнених у запас чи у відставку;

г) духовно-культурні процеси: питання наукового, освітнього, ідейно-культурного тощо забезпечення функціонування оборонної сфери;

д) інформаційні процеси: те, що стосується взаємного інформування сил оборони, з одного боку, і цивільних структур (державних і недержавних) – з другого, з питань воєнно-безпекового характеру, його організації та змісту, обсягу й напрямів інформаційних потоків, інформаційних комунікацій, механізмів, технологій, обмежень із цих питань тощо;

е) морально-психологічні процеси: питання взаємної поваги чи неповаги, підтримки чи, навпаки, гордості, задоволення у відносинах між військовими й цивільними складовими суспільства тощо.

В основу міркувань щодо структурування ЦВВ за суб'єктами, тобто між ким виникають, вибудовуються, відбуваються ці відносини, покладемо тезу про те, що суспільство можна аналізувати (поряд з іншими підходами) як органічну, діалектичну єдність громадянського суспільства й держави (як складного політичного утворення, механізму для регулювання суспільних відносин шляхом реалізації законно визначених владних повноважень). Кожна із цих складових має свою суб'єктну структуру.

Що стосується держави, то за великим рахунком її правомірно розглядати у складі таких груп суб'єктів, як [4, § 5.3, 5.5]: *структури влади*, утворені і функціонують відповідно до Конституції України; *цивільні державні структури*, котрі не належать до гілок влади, не є органами влади, але деякі з них (як-от Рада національної безпеки і оборони України (РНБОУ), Рахункова палата при Верховній Раді України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та його Представник у справах захисту прав військовослужбовців, Вища рада правосуддя, Центральна виборча комісія, органи прокуратури тощо) є повноважними органами державного управління; *сили оборони держави*. Тут слід вказати й на органи місцевого самоврядування, адже вони, з одного боку, є формою прояву громадянського суспільства, а з другого – у них в Україні реально є функції та повноваження державних органів виконавчої влади.

Таким чином, виходячи із запропонованого підходу, **цивільно-військові відносини в Україні за суб'єктами доцільно розглядати (аналізувати) як сукупність таких груп відносин**: між силами оборони держави і суб'єктами (структурами, органами) влади (Президентом України, Верховною Радою України, органами виконавчої гілки влади, органами судової гілки влади); між силами оборони держави і цивільними державними структурами, які не належать до гілок влади, але є органами державного управління; між силами оборони держави і органами місцевого самоврядування; між силами оборони держави і державними неуправлінськими структурами (закладами освіти та науки, структурами охорони здоров'я, засобами масової інформації тощо); між силами оборони

держави і громадянським суспільством, дієвими суб'єктами якого є громадяни, політичні партії, громадські рухи та організації, недержавні ЗМІ, недержавні заклади освіти, недержавні дослідницькі заклади, творчі організації, церкви тощо.

Цивільно-військові відносини в суспільстві можуть набувати різного якісного стану, різного рівня відповідності суспільним прагненням, очікуванням і надіям, різного ступеня відповідності потребам і вимогам національної безпеки. За своїм наповненням вони можуть бути відносинами різних типів. Ураховуючи певну невизначеність цього питання в науковій літературі, видається цілком коректним, об'єктивним, прийнятним і доцільним виокремлювати такі **типи цивільно-військових відносин**.

Перший тип: **гармонійні (солідарні) цивільно-військові відносини**. Цей тип ЦВВ має такі характерні риси: військові структури всебічно підтримуються суспільством, системою державної влади; між цивільним державним керівництвом і військовим керівництвом є цілковите порозуміння, взаємна довіра і підтримка; військові структури добре забезпечені всім необхідним і займаються суто своїми справами відповідно до законодавчо визначених функцій і завдань, характеризуються необхідною високим вишколом військовослужбовців і дисциплінованістю; збройні сили, інші військові формування об'єктивно відіграють роль могутнього фактора захисту країни й суспільної стабільності; усі складові сил оборони користуються довірою з боку органів державної влади і суспільства загалом, є національною гордістю, а професія захисника Вітчизни є високопрестижною; сили оборони діють суворо в межах законодавства, не претендують на роль суб'єктів політики, є надійним знаряддям політики в руках законодавчо визначених органів державної влади та управління; військовослужбовці мають високий рівень правової, соціальної та морально-психологічної захищеності.

Другий тип – **конфліктні (напружені) цивільно-військові відносини** – має такі основні ознаки: сили оборони, передусім збройні сили, недостатньо забезпечені всім необхідним для нормального функціонування, їм постійно бракує необхідного рівня фінансування або ж помітна перевага в забезпеченні надається одним структурам, а решта функціонує в умовах помітного й небезпечного недопостачання; органи державної влади та управління не забезпечують постачання збройних сил новітніми зразками озброєння і військової техніки, військові структури змушені значною мірою займатися самозабезпеченням повсякденної діяльності; між цивільним і військовим керівництвом немає цілковитого порозуміння, поширеними є прояви взаємної неповаги й недовіри; у військах накопичується критична маса негараздів, військова дисципліна низька, морально-психологічний стан особового складу характеризується помітним песимізмом, масовим незадоволенням своїм становищем, особливо низьким рівнем соціальної захищеності, військо стає фактором загрози суспільству, його стабільності; престиж військової професії низький, чимало офіцерів достроково звільняються

з військової служби, в суспільстві падає рівень довіри до військових структур; цивільні державні структури не несуть відповідальності за незадовільний стан збройних сил, інших складових сил оборони, а всю провину перекладають на військових; виникає небажана й край небезпечна тенденція політизації військових структур, перетворення їх на активну політичну силу антивладної спрямованості.

Зауважимо, що сформульовані характеристики (рис) розглянутих теоретичних моделей двох типів ЦВВ, поперше, не є вичерпними, але достатніми для розуміння й оцінювання ЦВВ і, по-друге, в реальній суспільно-політичній практиці ці типи ЦВВ у «чистому» вигляді не існують і не можуть існувати. Вони в конкретній країні можуть у складному переплетінні і співвідношенні містити риси того й іншого типів, більше чи менше наближаючись, тяжіючи до одного з них.

Таким чином, цивільно-військові відносини – складне суспільне явище. Їхній зміст, характер, стан, особливості – це результат діяльності людей, як цивільних, так і військових. В Україні вони перебувають у стані трансформації та містять елементи напруженості, але беззаперечно мають тенденції до помітних позитивних зрушень.

Удосконалення цивільно-військових відносин є завданням як державних інституцій, так і недержавних утворень. Саме цій меті і слугує демократичний цивільний контроль (цивільний контроль) над Збройними Силами України і силами оборони держави загалом.

Важливим нормоутворюючим документом з питань цивільного контролю в Україні є Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки, який діє в рамках Організації з безпеки та співробітництва в Європі. Цей документ був прийнятий 3 грудня 1994 р. на 91-му пленарному засіданні Спеціального комітету форуму Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі з питань співробітництва в галузі безпеки в Будапешті. Питанням цивільного контролю присвячений розділ VII Кодексу [5], котрий містить, зокрема, таку вимогу до держав-учасниць: постійно забезпечувати і підтримувати ефективне керівництво й контроль над своїми військовими і воєнізованими силами та силами безпеки з боку конституційних органів влади, які мають демократичну легітимність, створювати важелі, що дають змогу забезпечити виконання такими органами покладених на них конституційних і правових обов'язків, чітко визначати функції та завдання таких сил, а також їхній обов'язок діяти виключно в межах своїх конституційних повноважень.

Низка законів і підзаконних нормативно-правових актів України привертає увагу до цивільного контролю, підкреслює його необхідність, важливу суспільну роль, вимагає подальшого розвитку й удосконалення [6, ст. 6; 7, ст. 10; 8, ст. 11; 9, п. 4.2; 10, п. 17; 11, п. 4 р. II, п. 1 р. III; 12, п. 2.3, 2.7, 3.4].

Закон України «Про національну безпеку України», який правомірно вважати базовим щодо правового забез-

печення здійснення демократичного цивільного контролю, містить розділ III «Демократичний цивільний контроль», у якому визначено, що «сектор безпеки і оборони підлягає демократичному цивільному контролю» [3, ст. 4].

Таким чином, система нормативно-правового поля, яке тим чи іншим чином стосується питань цивільного контролю над складовими силами оборони держави, є досить розгалуженою та значною за обсягами. Разом з тим, вона потребує подальшого постійного опрацювання й удосконалення.

Що стосується поняття «демократичний цивільний контроль», то слід застерегти від поширеного вузького розуміння його змісту як реалізації права доступу цивільних до інформації про діяльність військових формувань, права цивільних органів і осіб проводити ревізії та перевіряти тощо. За цього підходу поза увагою залишаються такі важливі складові поняття «контроль» (англійський аналог «control»), як цілеспрямованість, керівництво, регулювання, управління в широкому розумінні, що охоплює також відповідальність за забезпечення ефективності діяльності сектору безпеки та оборони держави і його окремих складових.

Питання дієвого контролю над збройними силами є надзвичайно актуальними і досліджуються в багатьох зарубіжних країнах. Законом України «Про національну безпеку України» визначено, що «демократичний цивільний контроль – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України» [3, ст. 1, п. 5 ч. 1].

Зазначимо, що єдиної, а тим більше обов'язкової для всіх країн системи цивільного контролю у воєнній сфері не існує і не може бути, але в кожній державі, зокрема Україні, вибудовується система з урахуванням і використанням зарубіжного досвіду, передусім країн сталої демократії.

У демократичних країнах установлені непохитні принципи: зверхність цивільних структур влади над військовими; виключення військових з владних політичних структур; зведення призначення армії виключно для того, щоб захищати суспільство, але не управляти ним; визначення державної політики, зокрема оборонної, цивільною державною владою.

Цивільний контроль над збройними силами означає дуже складний механізм управління (контролю) над армією з боку народу як через державні інститути, так і через свої неформальні незалежні об'єднання, спрямований на те, щоб стан і застосування збройних сил відповідали потребам та інтересам суспільства [13].

Цивільний контроль над збройними силами в демократичній державі – це теорія і практика такого регулювання військово-цивільних відносин, за якого основні принципи демократії превалюють над принципами військової справи. Демократичний цивільний контроль над Збройними Силами України – це пріоритетний фактор демократизації оборонної сфери, важливий регулятор цивільно-військових відносин. Цивільний контроль над армією забезпечує реалізацію таких принципів демократії, як підпорядкованість військової політики та силових структур цивільній владі, недопущення політичної активності армії, унеможливлення функціонування її як самостійного суб'єкта політики. [14, с. 73].

Відповідно до Закону [3] розумітимемо, що **цивільний контроль над силами оборони держави** – це комплекс здійснюваних відповідно до Конституції та законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових сил оборони держави, сприяння їхній ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України.

Іншими словами можна сказати, що цивільний контроль – це ні що інше, як наявність реального впливу державних інститутів та установ, насамперед Президента України та органів усіх гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової), громадських організацій і безпосередньо громадян на сили оборони, стан і цільове призначення яких має відповідати потребам та інтересам суспільства, завданням забезпечення національної безпеки України. Усі зусилля зазначених суб'єктів в інтересах постійного просування до сформульованої мети – це і є цивільний контроль.

Суспільна роль цивільного контролю полягає насамперед у тому, що це є **система запобігання**: відчуженню сил оборони від політичної влади; перетворенню сил оборони на самостійну політичну силу; безконтрольній діяльності військових посадових осіб; занепаду сил оборони.

Цивільний контроль – це засіб, механізм гармонізації цивільно-військових відносин. Водночас, і це важливо підкреслити, цивільний контроль – це органічна, невід'ємна складова ЦВВ, а стан цивільного контролю – це є і стан ЦВВ, їхня важлива характеристика. Світовий досвід свідчить, що за наявності дієвого цивільного контролю сили оборони держави характеризуються високим рівнем боєготовності і спроможності ефективно реалізувати своє призначення, вони є потужним чинником суспільної стабільності й соціального оптимізму, всебічно підтримуються суспільством, є національною гордістю, а професія захисника Вітчизни є високопрестижною.

Узагальнюючи зміст нормативно-правових документів і досвід реальної практики здійснення ДЦК як в Україні, так і в інших країнах, є підстави визначити, що **основні завдання цивільного контролю над силами оборони України** полягають у тому, що він має забезпечувати:

- пріоритет політичних підходів до вирішення питань військового будівництва;
- дотримання законності в діяльності сил оборони;
- підтримання політичної стабільності в суспільстві, унеможливлення використання сил оборони з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їхній діяльності, а також в інтересах окремих осіб, політичних партій і громадських організацій;
- захист законних інтересів громадян України, які перебувають на військовій службі, осіб, звільнених з військової служби, а також членів їхніх сімей;
- раціональне використання бюджетних коштів, спрямованих на утримання і функціонування сил оборони держави;
- своєчасне, повне й достовірне інформування органів державної влади та суспільства про діяльність складових сил оборони.

З метою забезпечення бажаної ефективності цивільного контролю напрацьовані певні принципи, тобто керівні правила, правила-вимоги щодо його здійснення. Закон України [3] встановлює **принципи здійснення цивільного контролю над силами оборони України**, визначивши, що «цивільний контроль здійснюється за принципами верховенства права, законності, підзвітності, прозорості, ефективності та результативності» [3, ст. 4, ч. 2]. І далі Закон вказує, що «прозорість передбачає повне розкриття фінансової інформації щодо функціонування сектору безпеки та оборони з метою забезпечення ефективного використання фінансових ресурсів з урахуванням вимог Закону України “Про державну таємницю”» [3, ст. 4, ч. 3].

Відсутність дієвого цивільного контролю над воєнною сферою може призводити до дуже негативних наслідків системного характеру в різних сферах, зокрема в політичній, економічній, соціальній, екологічній і суто військовій сферах, про що аргументовано попереджають фахівці-дослідники [15, с. 11; 16, с. 13–15].

За роки незалежності завдяки наполегливості й зусиллям багатьох як державних, так і недержавних суб'єктів в Україні склалася **система цивільного контролю над силами оборони держави** і знайшла своє закріплення на законодавчому рівні як сукупність і взаємодія таких видів контролю: президентський контроль; парламентський контроль; контроль з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; судовий контроль; громадський контроль (контроль з боку громадянського суспільства).

Кожний вид контролю реалізується завдяки зусиллям відповідних суб'єктів цивільного контролю, котрі у своїй діяльності використовують певні способи, прийоми, методи, технології (формально визначені чи ініціативні, самовизначені) і керуються (мають керуватися) відповідними принципами, сформульованими передусім у Законі [3].

Суб'єкти цивільного контролю мають здійснювати свої повноваження у сфері контролю з дотриманням

установленого законодавством України режиму доступу до інформації, яка віднесена до державної таємниці, а також обмежень, установлених законом для захисту стратегічних інтересів держави, зокрема в разі введення надзвичайного і воєнного станів.

Звернімо увагу на деяких суб'єктів цивільного контролю. **Широкими повноваженнями у здійсненні цивільного контролю над військовою сферою, у тому числі над силами оборони, наділений Президент України.**

Відповідно до статей 106 і 107 Конституції України Президент України здійснює цивільний контроль за сектором безпеки і оборони як безпосередньо, так і через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України та створені ним у разі необхідності консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби [3, ст. 5, п. 1]. Рішення РНБОУ вводяться в дію Указами Президента.

За Конституцією України Президент України має такі повноваження [17, ст. 106]: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України, є головою Ради; формує персональний склад РНБОУ; своїми указами вводить в дію рішення РНБОУ; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; присвоює вищі військові звання.

Відповідно до законів України Президент України має й інші повноваження у воєнній сфері [7, ст. 2, 6, 8; 8, ст. 6, 7; 3, ст. 13, ст. 14].

Указом Президента України затверджене Положення про здійснення контролю Президента України за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань [18]. Визначено, що основними формами контролю є інспектування (всбічне вивчення стану об'єкта контролю, його структурних підрозділів) та перевірки (вивчення окремих питань діяльності об'єкта контролю, його структурних підрозділів). Здійснення контролю з боку Президента України організовується Інспекцією з питань контролю за діяльністю військових формувань, яка є одним з підрозділів Офісу Президента України і має широкий спектр завдань.

Важливим і повноважним суб'єктом президентського контролю над силами оборони є Рада національної безпеки і оборони України. РНБОУ здійснює контроль за сектором безпеки та оборони на підставі статті 107 Конституції України в порядку й у межах компетенцій, визначених Законом України «Про раду національної безпеки і оборони України» [19].

За Конституцією України Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки та оборони при Президентові України. РНБОУ координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони. Помилковим є поширене твердження, що РНБОУ – це дорадчий орган при Президентові України.

Суб'єктами, які здійснюють парламентський контроль, виступають Верховна Рада України загалом шляхом прийняття законів України та інших рішень; парламентські комітети; Рахункова палата; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен) та його Представник у справах захисту прав військовослужбовців; народні депутати; тимчасові спеціальні та слідчі комісії.

Верховна Рада України як суб'єкт парламентського контролю здійснює законодавче регулювання питань сфери оборони, маючи за Конституцією України необхідні для цього повноваження [17, ст. 85]. Вона утворює у своєму складі профільний Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки.

Важлива роль у здійсненні парламентського контролю належить такому суб'єкту контролю, як **Рахункова палата** при Верховній Раді України (її склад і голову призначає Верховна Рада України), яка від імені Верховної Ради України здійснює контроль за використанням коштів Державного бюджету України, котрі виділяються на потреби оборони, і не рідше одного разу на рік доповідає Верховній Раді України про стан справ у цій сфері та періодично інформує громадськість, у тому числі через засоби масової інформації. Її діяльність урегульована Законом України «Про Рахункову палату» [20].

У системі цивільного контролю над силами оборони держави важлива роль відведена органам виконавчої гілки влади, тобто Кабінету Міністрів України [21], міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, місцевим державним адміністраціям, а також органам місцевого самоврядування. Реалізуючи свої повноваження у сфері оборони, вони тим самим здійснюють цивільний контроль.

Повноважними суб'єктами цивільного контролю є центральні органи виконавчої влади й державного управління. Це міністерства (станом на 1 червня 2020 р. їх в Україні налічувалося 16), державні служби, державні агентства, державні інспекції, державні комітети, державні фонди та деякі інші (близько 60).

Особливе місце в системі цивільного контролю, здійснюваного центральними органами виконавчої влади, посідає **Міністерство оборони України**. Відповідно

до Положення про Міністерство оборони України його діяльність спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Важливо підкреслити, що повноваження Міноборони за деякими напрямками діяльності виходять за межі впливу на підпорядковані йому Збройні Сили України, зокрема з питань оборонного планування в силах оборони та координації діяльності відповідних органів щодо підготовки держави до оборони.

Закон України [3, ст. 15, ч. 1] установлює, що Міністерство оборони України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва в мирний час та в особливий період.

До повноважень Міністерства оборони України належать організація в силах оборони заходів оборонного планування, визначення засад воєнної, військової кадрової та військово-технічної політики у сфері оборони, здійснення в установленому порядку координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони [3, ст. 15, ч. 2].

Міністерство оборони України є центральним органом виконавчої влади та військового управління, в підпорядкуванні якого перебувають Збройні Сили України та Державна спеціальна служба транспорту [3, ст. 15, ч. 4]. Положення про Міністерство оборони України затверджується Кабінетом Міністрів України [3, ст. 15, ч. 3].

Міністр оборони України підпорядковується Президентові України як Верховному Головнокомандувачу Збройних Сил України і підзвітний Верховній Раді України. Він відповідає за формування державної політики у сфері оборони, оборонне планування, програмний та ресурсний менеджмент, військову кадрову політику, ефективне та належне використання оборонних ресурсів, усебічне забезпечення життєдіяльності, функціонування, розвиток і застосування Збройних Сил України.

Міністр оборони України здійснює керівництво Міністерством оборони України, військово-політичне й адміністративне керівництво Збройними Силами України безпосередньо та через першого заступника Міністра оборони України, заступників Міністра оборони України, а також через Головнокомандувача Збройних Сил України [3, ст. 15, ч. 8].

Військово-політичне керівництво Збройними Силами України – діяльність, спрямована на забезпечення реалізації політики держави у Збройних Силах України, політичних і стратегічних цілей у сфері оборони, принципів і напрямів розвитку Збройних Сил України.

Адміністративне керівництво Збройних Сил України – діяльність, спрямована на всебічне забезпечення життєдіяльності Збройних Сил України, їх функціонування та розвитку в межах виконання основних завдань державної політики у сфері оборони.

Зміст та обсяг цивільного контролю над Збройними Силами України, який здійснює Міністерство оборони

України, значною мірою конкретизовані Положенням про Міністерство оборони України в тій його частині, де визначені основні завдання й напрями зусиль Міноборони з метою їх виконання [22, п. 3, п. 4].

У системі органів виконавчої влади й державного управління не всі міністерства та інші центральні органи виконавчої влади мають у своєму підпорядкуванні якісь складові сил оборони. Але при цьому вони теж мають відповідні повноваження у вирішенні завдань оборонного характеру і, реалізуючи їх, беруть тим самим участь у здійсненні цивільного контролю і відіграють необхідну роль. Вони, як правило, мають у своєму складі підрозділи (сектори, відділи тощо), наприклад, з мобілізаційної роботи, діяльність яких є необхідною та важливою складовою вирішення завдань у сфері оборони.

Цивільний контроль з боку громадянського суспільства – це громадський контроль. Він має реальні, позитивні, суттєві результати, але його ефективність ще не відповідає як потребам сил оборони, так і можливостям нашого суспільства.

Цей вид цивільного контролю функціонує в результаті діяльності з контролю насамперед таких суб'єктів, як громадяни, громадські організації та об'єднання, політичні партії, недержавні засоби масової інформації, недержавні дослідницькі організації та заклади освіти, церкви тощо.

Відповідно до Закону України [3, ст. 10] **громадяни України** беруть участь у здійсненні цивільного контролю над сектором безпеки та оборони і Збройними Силами України, зокрема через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» та іншими законами України. Сфера громадського контролю може бути обмежена виключно Законом України «Про державну таємницю».

У системі цивільного контролю ствердилася і поступово вдосконалюється діяльність і зростає роль **громадських організацій та об'єднань**. Вони можуть бути різних видів (типів), спрямованості тощо. Це ветеранські, молодіжні, жіночі, наукові, технічні, професійні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні тощо громадські організації. Вони мають різні назви: організація, об'єднання, спілка, товариство, клуб, фонд, рада, асоціація, гурток тощо. Але всі вони створені на добровільних, громадських засадах на основі певних спільних інтересів.

В Україні налічується близько 70 тис. громадських організацій різних видів, типів, чисельності, масштабів, напрямів, мети і завдань діяльності. Лише в Києві їх близько 11 тис. Значна їх частина має військово-оборонний напрям зусиль. Кількість членів громадських організацій в Україні сягає понад 14 млн громадян.

З метою систематичного інформування суспільства про діяльність Збройних Сил України, забезпечення обґрунтованості рішень державних органів з питань

національної безпеки та оборони, про стан виконання заходів розвитку сектору безпеки та оборони і Збройних Сил України періодично, але не рідше ніж раз на три роки, органами сектору безпеки та оборони видаються «Білі книги» чи інші аналітичні документи (огляди, національні доповіді тощо) [3, ст. 10].

Значні можливості для здійснення цивільного контролю, зокрема в системі громадського контролю, мають **засоби масової інформації**. Їхня роль у здійсненні цивільного контролю полягає в тому, що вони, висвітлюючи проблеми у сфері національної безпеки та оборони, інформують суспільство про стан захисту національних інтересів України; на основі об'єктивної інформації про службу, життя і побут військовослужбовців, процесів, що відбуваються у військовому середовищі, формують громадську думку, сприяють підвищенню престижу служби захисників Вітчизни, зміцненню довіри суспільства до Збройних Сил України, інших складових сил оборони держави.

Широке залучення компетентних громадських організацій відповідного профілю діяльності, недержавних наукових центрів, участь їхніх представників в опрацюванні проектів документів з проблематики функціонування воєнної сфери збільшує можливості керівництва держави ухвалювати рішення з необхідних питань воєнно-безпекового змісту.

З метою створення умов для реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами у сфері оборони, врахування громадської думки у процесі підготовки та прийняття управлінських рішень при Міністерстві оборони України був створений консультативно-дорадчий орган – **Громадська рада**, діяльність якої регулюється Положенням про Громадську раду при Міністерстві оборони України [23].

До складу Громадської ради входять представники багатьох (станом на вересень 2019 р. – більше 30) громадських, у тому числі профспілкових, організацій та засобів масової інформації. Основними напрямками діяльності Ради визначені: сприяння діяльності та розвитку Збройних Сил України, військово-патріотичному вихованню; соціальний захист військовослужбовців, осіб, звільнених у запас або у відставку, членів їхніх сімей; взаємодія із засобами масової інформації, громадськими організаціями; участь у проведенні громадської експертизи проектів нормативно-правових актів, що стосуються діяльності та розвитку Збройних Сил України тощо.

Інтереси покращення стану оборонної сфери вимагають активнішого залучення не лише державних, а й недержавних (громадських) організацій.

Є підстави говорити про вагомі здобутки у створенні та налагодженні цивільного контролю над силами оборони України, сектором безпеки та оборони загалом, насамперед про такі:

- ухвалено низку нормативно-правових актів щодо діяльності складових сил оборони;

- створено мережу державних і громадських інституцій, які виконують функції цивільного контролю, на законодавчому рівні визначені основні суб'єкти цього процесу, їхні повноваження щодо контролю окреслені законами України та різними підзаконними нормативно-правовими актами;

- утворені органи координації та контролю діяльності Збройних Сил України, інших складових сил оборони з боку Президента України – Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України (як визначено Конституцією України). На нашу думку, доцільно на законодавчому рівні визначити, що Президент України є Верховним Головнокомандувачем сил оборони держави;

- утілений у життя принцип департизації Збройних Сил України та інших складових сил оборони, що має на меті унеможливити зацікавлений вплив тих чи інших партій на військовослужбовців, втягування їх у політичну боротьбу тощо;

- на законодавчому рівні розмежовані повноваження між Міністерством оборони України та Головнокомандувачем і Генеральним штабом Збройних Сил України.

- запроваджений механізм цивільного контролю безпосередньо у структурах Міністерства оборони України (як органу влади і державного управління). Міністр оборони України, його заступники і Державний секретар Міністерства – цивільні особи. Збільшується кількість цивільних осіб і на інших керівних посадах, особливо з таких питань, як воєнна та воєнно-гуманітарна політика, тилове й технічне забезпечення Збройних Сил України. Військові не обіймають ключові посади в Міністерстві оборони, а 82% посад обіймають цивільні особи (для порівняння – у міністерстві оборони США цивільні особи обіймають 93% посад);

- розширюється кадрова база цивільного контролю. Зокрема, в Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського запроваджено підготовку державних службовців для структур сфери оборони;

- склалася і плідно функціонує мережа неурядових (недержавних) дослідницьких організацій (близько 50), які займаються проблемами Збройних Сил України й іншими питаннями сектору безпеки та оборони, сфери оборони.

Усе це і багато іншого підпорядковується створенню умов, за яких Збройні Сили України, інші складові сил оборони могли б ефективно займатися саме тим, для чого вони призначені, а стан сектору безпеки та оборони за своїми кількісними та якісними характеристиками відповідав би вимогам нашого часу, потребам забезпечення національної безпеки.

Водночас існують ще не вирішені остаточно питання, гострі **проблеми цивільного контролю**, що негативно позначається на стані оборонної сфери України. Серед них, на нашу думку, такі:

- хронічне недофінансування протягом багатьох років Збройних Сил України, інших складових сил оборони, особливо щодо вирішення питань замовлень, придбання

й упровадження нової техніки та озброєнь, реформування Збройних Сил України. Останнім часом, починаючи від 2014 р., ситуація принципово змінюється на краще. На законодавчому рівні визначене фінансування сфери національної безпеки та оборони на рівні не менше 5% від ВВП, у тому числі безпосередньо на оборону – не менше 3%, хоча реальний обсяг фінансування має бути значно більшим;

- відсутність чіткого, прозорого і дієвого механізму відповідальності цивільних і військових органів управління, конкретних посадових осіб за стан оборонної сфери, повноту і якість виконання державних рішень;

- помітна частка працівників органів державної влади та управління, яка має безпосередній стосунок до вирішення питань воєнно-оборонного характеру, за своїми якісними характеристиками не повною мірою відповідає вимогам щодо рівня професійних, ділових і морально-психологічних компетентностей;

- значна, а тому небезпечна морально-психологічна неготовність частини як цивільних, так і військових управлінських кадрів до сприйняття сутності, змісту та об'єктивної необхідності цивільного контролю, певний опір його системному впровадженню;

- слабкий вплив громадськості на стан справ у складових сектору безпеки та оборони з причин незрілості громадянського суспільства, слабкості зворотних зв'язків між державою та громадянським суспільством;

- небезпечний рівень корупції в секторі безпеки та оборони.

Цивільний контроль над силами оборони не може втрачати свого значення і необхідності в умовах правового режиму воєнного стану, але він набуватиме певних особливостей. Значною мірою ці особливості випливають зі змісту правового режиму воєнного стану, повноважень і вимог, адресованих Законом України «Про правовий режим воєнного стану» відповідним суб'єктам влади та управління [24]. На нашу думку, є підстави сформулювати такі **особливості**.

Перше. Значення цивільного контролю за цих умов зростає, адже пріоритетом зусиль органів державного управління, складових сил оборони, всього суспільства мають бути питання і завдання воєнно-оборонного змісту. Все для безпеки, все для оборони, все для захисту країни – це мають бути не гасла, а конкретна, кропітка, напружена системна робота, зусилля всіх цивільних суб'єктів, які мають повноваження і можливість позитивно впливати на вирішення завдань, що постають в умовах воєнного стану.

Друге. Президент України та Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади та органи місцевого самоврядування діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами України, особливо Законом «Про правовий режим воєнного стану». Жодні відхилення з позицій «доцільності» неприпустимі, бо це шлях до руйнації правового поля й дезорганізації державного

управління, втрати можливостей ефективного використання воєнно-оборонного потенціалу держави.

Третє. У цей період не можуть бути припинені повноваження таких суб'єктів ДЦК, як Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та його Представник у справах захисту прав військово-службовців, судів, органів прокуратури України, оскільки це буде руйнацією системи цивільного контролю з усіма негативними наслідками.

Четверте. Президент України (і ніхто інший) здійснює загальне керівництво запровадженням та виконанням заходів правового режиму воєнного стану; приймає за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України рішення щодо залучення необхідних сил та органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану; здійснює стратегічне керівництво силами оборони через Генеральний штаб Збройних Сил України; визначає порядок проходження військової служби. У разі закінчення строку повноважень Президента України під час дії воєнного стану його повноваження продовжуються (в інтересах безперервності управління) до вступу на пост новообраного Президента України, обраного після скасування воєнного стану.

П'яте. Верховна Рада України працює в сесійному режимі в повній готовності до реакції на зміни обстановки з метою негайного прийняття необхідних і доцільних правових рішень. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного стану.

Шосте. На територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом з військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадського порядку та безпеки, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися, залежно від умов, що складаються, тимчасові державні органи – військові адміністрації. Тим самим звужуються масштаби застосування демократичних механізмів і процедур в державному управлінні, ширше застосовується принцип одноосібності, персонального прийняття рішень відповідними керівниками. Значно унеможливується прояв активності з боку громадськості, але зростає потреба в зусиллях громадськості з метою посилення морально-психологічної згуртованості, посилення пильності.

Рішення про утворення військових адміністрацій приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування. Усе залежить від розвитку подій, умов на відповідній території. Важливо, щоб як цивільні, так і військові органи (суб'єкти) управління були організаційно і ресурсно до цього готові, і це є одним з важливих завдань мирного часу.

Закон України [24] передбачає два види військових адміністрацій як тимчасових державних органів: військові адміністрації населених пунктів; районні та обласні військові адміністрації.

Спрямування, координацію та контроль за діяльністю обласних військових адміністрацій з питань забезпечення оборони, громадського порядку і безпеки, здійснення заходів правового режиму воєнного стану здійснює Генеральний штаб Збройних Сил України, а з інших питань – Кабінет Міністрів України в межах своїх повноважень. Стосовно діяльності районних військових адміністрацій зазначені повноваження також мають обласні військові адміністрації (в разі їх утворення) та обласні державні адміністрації в межах своїх повноважень.

Сьоме. Органи державної влади України та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, а також громадяни, тобто всі суб'єкти цивільного контролю, зобов'язані сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території.

В умовах воєнного стану необхідна відповідна ефективна взаємодія військового командування та військових адміністрацій з органами державної влади. Порядок взаємодії військового командування та військових адміністрацій з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади щодо забезпечення додержання правового режиму воєнного стану визначається Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Восьме. В умовах воєнного стану значно зростають вимоги до якості реалізації всіх функцій державного управління, особливо щодо функції контролю. Контроль за діяльністю військового командування, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану покладається на Раду національної безпеки і оборони України.

Аналіз стану цивільно-військових відносин, зокрема цивільного контролю, дає підстави запропонувати такі **напрями подальшого розвитку, підвищення результативності цивільного контролю над силами оборони України:**

- інтенсивно та якісно розвивати, вдосконалювати нормативно-правову базу щодо діяльності складових сил оборони та органів управління ними. Вважаємо за необхідне мати в правовому полі України закон про Президента України. З метою посилення парламентського контролю над сектором безпеки та оборони вважаємо за доцільне визначити механізм (спосіб) обов'язкової участі Верховної Ради України у вирішенні питань щодо призначення на посади Головнокомандувача Збройних Сил України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України, командувачів видів Збройних Сил України, командувача об'єднаних сил Збройних Сил України;

- формувати в цивільних і військових управлінських кадрів глибоке розуміння змісту і необхідності, способів, прийомів, технологій, механізму здійснення цивільного контролю, долати опір його впровадженню;

- на законодавчому рівні чітко визначити відповідальність органів влади, цивільних і військових посадових осіб за вирішення завдань у сфері оборони;

- неухильно забезпечувати обґрунтовані обсяги фінансування життєдіяльності та реформування сил оборони, інших складових сектору безпеки та оборони;

- значно підвищувати обізнаність (професійність) керівних посадовців в органах системи влади і державного управління щодо питань воєнної (військово-оборонної) сфери;

- нарощувати кадровий резерв цивільних фахівців для роботи у структурах, які здійснюють цивільний контроль;

- не замовчувати проблеми військових, об'єктивно їх аналізувати і висвітлювати, сили оборони зробити доступнішими для засобів масової інформації та дослідницьких установ;

- значно підвищити стандарти і рівень соціальної захищеності військовослужбовців;

- активізувати роль громадянського суспільства в системі вирішення питань воєнної сфери;

- у силах оборони розвивати систему, забезпечувати необхідну повноту, якість і оперативність інформування громадськості про стан сил оборони, сектору безпеки і оборони загалом;

- рішуче долати корумпованість у секторі безпеки та оборони України;

- удосконалювати теорію та механізм здійснення цивільного контролю.

Удосконалення цивільного контролю над силами оборони України – це важлива складова забезпечення підвищення обороноздатності нашої держави.

Перелік літератури

1. Бринцев В. В. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони України : навч. пос. / В. В. Бринцев. – К. : НУОУ імені Івана Черняховського, 2019. – 88 с.

2. Політологія : підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів ЗС України / за заг. ред. В. Ф. Смолянко. – Вінниця : Нова книга, 2002. – 446 с.

3. Про національну безпеку України [Електронний ресурс] : Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

4. Бринцев В. В. Державне управління: питання теорії і практики у воєнній сфері в Україні : навч. посіб. / В. В. Бринцев. – К. : НУОУ, 2017. – 176 с.

5. Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки [Електронний ресурс] : прийнятий 3 грудня 1994 р. / ОБСЄ. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_116#Text.

6. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [Електронний ресурс] : Закон України № 2411-VI від 1 липня 2010 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.

7. Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України № 1932-XII від 6 грудня 1991 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

8. Про Збройні Сили України [Електронний ресурс] : Закон України № 1934-ХІІ від 6 грудня 1991 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>.
9. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс] : затверджена Указом Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>.
10. Военна доктрина України [Електронний ресурс] : затверджена Указом Президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text>.
11. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України [Електронний ресурс] : затверджена Указом Президента України № 92/2016 від 14 березня 2016 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#n2>.
12. Стратегічний оборонний бюлетень України [Електронний ресурс] : введений у дію Указом Президента України № 240/2016 від 6 червня 2016 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#n251>.
13. Храбан І. А. Цивільний контроль над збройними силами в демократичній державі (досвід США і проблеми України) : автореф. дис. канд. політ. наук : спеціальність 23.00.02 / І. А. Храбан. – К. : Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1999. – 20 с.
14. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації : монографія / М. П. Требін. – Х. : Видавничий дім «Інжек», 2004. – 404 с.
15. Демократичний цивільний контроль над військовою сферою в Україні: на шляху від форми до змісту : аналітична доповідь / УЦЕПД // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 11. – С. 2–45.
16. Сіцинська М. В. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони України : монографія / М. В. Сіцинська. – К. : НАДУ, 2014. – 364 с.
17. Конституція України [Електронний ресурс] : прийнята 28 червня 1996 року. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
18. Положення про здійснення контролю Президента України за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань [Електронний ресурс] : затверджено указом Президента України № 84/2015 від 14 лютого 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/84/2015#Text>.
19. Про Раду національної безпеки та оборони України [Електронний ресурс] : Закон України № 183/98-ВР від 5 березня 1998 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр#Text>.
20. Про Рахункову палату [Електронний ресурс] : Закон України № 576-VIII від 2 липня 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text>.
21. Про Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] : Закон України № 794-VII від 27 лютого 2014 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>.
22. Положення про Міністерство оборони України [Електронний ресурс] : затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 671 від 26 листопада 2014 р. (у редакції постанови Кабінету Міністрів України № 730 від 19 жовтня 2016 р.). – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-п#Text>.
23. Положення про Громадську раду при Міністерстві оборони України [Електронний ресурс] : затверджене Міністром оборони України 18 жовтня 2017 р. – Режим доступу : https://www.mil.gov.ua/content/other/Polosgh_Hromadska_rada.pdf.
24. Про правовий режим воєнного стану [Електронний ресурс] : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-25-30

УДК 340.116::355/359

В. В. Топольницький,

кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник центру
воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського,
підполковник юстиції,

В. Д. Левчук,

заслужений юрист України,
старший науковий співробітник
центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського

Удосконалення системи військового законодавства як передумова його кодифікації

Статтю присвячено визначенню передумов кодифікації військового законодавства, здійснено аналіз законодавства у сфері оборони, з'ясовано основні причини, які сприяли започаткуванню вдосконалення системи військового законодавства, та виявлено деякі неузгодженості положень військового законодавства, що може стати підґрунтям для кодифікації законодавства у сфері оборони.

Ключові слова: військове законодавство, законодавство у сфері оборони, кодифікація законодавства, обороноздатність, регулювання у сфері оборони.

Постановка проблеми. На сьогодні в Україні відповідно до прийнятих стратегічних рішень започатковані процеси проведення оборонної реформи та розбудови нової моделі сектору безпеки та оборони. Це стосується насамперед удосконалення системи військового законодавства та підвищення обороноздатності держави з урахуванням сучасних викликів і загроз національній безпеці. Особливості впровадження реформ зумовлені складною воєнно-політичною, оперативно-стратегічною та економічною ситуацією, яка виникла внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.

Нині Збройні Сили України перебувають у процесі трансформації та приведення до сумісності зі збройними силами країн – членів НАТО, що є основою зміцнення обороноздатності держави. За цих умов першочерговими заходами є зміна системи управління та побудови Збройних Сил України з відповідною зміною правових основ діяльності, що передбачає вдосконалення військового законодавства, враховуючи нові форми і способи ведення операцій (бойових, спеціальних дій), удосконалення питань організації та ведення територіальної оборони України, створення і підготовки військового резерву.

Проблема вдосконалення системи військового законодавства є предметом виняткової уваги науковців, політиків та громадськості. Це пов'язано насамперед з наявністю великої кількості законодавчих актів, які перебувають здебільшого в несистематизованому вигляді, що ускладнює вивчення й застосування цього законодавства. У будь-якій державі світу оборона держави, захист її національних інтересів і суверенітету ґрунтуються на належному законодавчому регулюванні та відповідних наукових дослідженнях.

Водночас законодавчі акти у сфері оборони, прийняті до 2014 р., не повною мірою відповідають вимогам сьогодення, а здійснені органами державної влади заходи з протидії потужному інформаційному та пропагандистському впливу Російської Федерації на функціонування вітчизняної системи органів державної влади, починаючи від моменту проголошення незалежності України, продемонстрували безсилля цієї системи та сприяли виникненню окреслених проблем. В умовах міжнародного збройного конфлікту, який триває на сході України, після тимчасової окупації Російською Федерацією Автономної республіки Крим та окремих районів Донецької та Луганської областей, проведення антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил, нагальною стає проблема вдосконалення й розвитку системи національного військового законодавства, що стане в подальшому передумовою його кодифікації та сприятиме підвищенню обороноздатності держави.

Дослідженням окремих аспектів цієї проблеми в різні часи займалися чимало науковців, а тому окремі їх погляди і твердження ми розглянемо в статті нижче.

Метою статті є аналіз законодавства у сфері оборони, з'ясування основних причин, які сприяли започаткуванню

його вдосконалення, та виявлення деяких неузгодженостей положень військового законодавства, що може стати підґрунтям для кодифікації законодавства у сфері оборони.

Стратегічною метою вдосконалення системи військового законодавства є:

- підвищення якості законодавчого регулювання діяльності Збройних Сил України та сил оборони в умовах ведення збройної агресії проти України;
- розроблення Концепції кодифікації законодавства у сфері оборони, яка відповідатиме сучасним завданням, що покладаються на Збройні Сили України та сили оборони з урахуванням досвіду збройних сил Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору, та запровадить ефективний механізм з урегулювання відносин у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Ключова роль в ефективному реформуванні й розвитку сектору безпеки та оборони України належить державі, яка встановлює стратегічні цілі, забезпечує ресурсну підтримку та вимагає не лише якісно стабільної, сучасної розгалуженої системи актів військового законодавства, а й ефективного їх утілення.

Система актів військового законодавства налічує лише стосовно життєдіяльності Збройних Сил України не менше 30 законів, 800 нормативно-правових актів на рівні Президента, Кабінету Міністрів України тощо [1, с. 211]. Однак важливо зазначити, що предмети регулювання актів військового законодавства між собою перетинаються, а в деяких з них існують численні повтори одних і тих самих положень та дефініцій. Відсутня також цілісна узгоджена система правових норм у сфері оборони та водночас наявна надмірна їх деталізація, що значно ускладнює процес нормативно-правового регулювання, замість закріплення на законодавчому рівні основних, загальних норм, які регулюють найважливіші відносини у сфері оборони. Унаслідок цього між окремими положеннями законодавства виникають колізії, неузгодженості норм, понять і категорій.

Важливо також зазначити, що до актів військового законодавства за останній час частково вносилися лише окремі зміни з метою впровадження заходів з проведення антитерористичної операції, операції Об'єднаних сил, розмежування підпорядкування керівництва Збройних Сил України тощо, без урахування принципу системності. З огляду на викладене перед наукою постало питання про те, які саме норми військового законодавства мають бути кодифікованими. Спроби вирішення цього завдання, якщо брати до уваги Військові статuti Збройних Сил України, обмежилися лише впорядкуванням чотирьох основних систематизованих груп (норм), які регулюють порядок проходження (несення) служби в добовому наряді, несення вартової та гарнізонної служби, правила та стройові прийоми для військовослужбовців, а також їхню дисциплінарну відповідальність.

Безсумнівно, що вдосконалення законодавства – це тривалий у часі, планомірний та динамічний процес, який є складовою його розвитку і регламентує організацію та функціонування певних суб'єктів у відносинах з державою. Це стосується також військового законодавства (законодавства у сфері оборони), що є основою підвищення боєздатності Збройних Сил України та сил оборони, особливо в умовах здійснення відсічі збройній агресії Російської Федерації. Варто відмітити, що дотримуються цих поглядів і деякі науковці, зокрема І. М. Шопіна та О. О. Гущин зазначають, що «реальні події 2014 року засвідчили, що внаслідок цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних причин питанням розвитку законодавства, яке регламентує функціонування сил оборони, не приділялося достатньо уваги. Це призвело до наявності численних суперечностей та прогалин у правовому регулюванні, його невідповідності актуальній геополітичній ситуації, міжнародним зобов'язанням України, сучасному стану розвитку суспільних та міждержавних відносин» [2, с. 144].

Більше того, починаючи з 2000 р. з поля зору українських науковців на два десятиліття «випала» проблематика досліджень зі спеціальності «Військове право, військові проблеми міжнародного права» (шифр 20.02.03), унаслідок виключення цієї спеціальності з Переліку спеціальностей, за якими проводився захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук та присвоєння вчених звань [3]. Відсутність дисертаційних досліджень зі спеціальності «Військове право» призвела до значного впливу науковців до інших спеціальностей, у зв'язку із чим за вказаний період значно знизилася якість актів військового законодавства, що спричинило нівелювання у Збройних Силах України теоретико-методологічного підґрунтя з підвищення боєздатності та обороноздатності держави загалом. Слід також погодитися з думкою, що «наукові напрацювання сприяють удосконаленню військового законодавства – сукупності правових норм, якими регулюються військово-правові відносини» [4, с. 98].

На підтвердження зазначеного свідчить наявність у військовому законодавстві (законодавстві у сфері оборони) низки окремих положень, які потребують узгодження як між собою, так і з відповідними положеннями Основного Закону України [5], а також потребують їх термінологічного, змістовного і техніко-юридичного доопрацювання з огляду на викладене нижче.

По-перше, відповідно до вимог статті 3 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [6] військовим командуванням надається право разом з органами виконавчої влади, військовими адміністраціями, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану. Водночас нормами статті 8 цього Закону запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану покладається безпосередньо на військове командування

та військові адміністрації (в разі їх утворення), а органи виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування **лише залучаються до таких заходів**, що потребує відповідних узгоджень цих норм між собою. Проблеми неузгодженості між собою статей 3 та 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» приділив увагу Д. М. Ступак, зазначивши, що вони не повністю корелюються між собою та потребують законодавчого врегулювання, оскільки стаття 8 цього Закону провідну роль відводить військовому командуванню та військовим адміністраціям (у разі їх утворення) і лише передбачає залучення інших суб'єктів забезпечення правового режиму воєнного стану [7, с. 194].

По-друге, відповідно до частини першої статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом з військовими адміністраціями (в разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану. Водночас частина третя статті 8 зазначеного Закону визначає, що запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану провадиться відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України типового плану запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, із чого слід зробити висновок, що законодавець для запровадження цих заходів заклав обтяжливий механізм його реалізації для військового командування та військових адміністрацій, від яких значною мірою залежатиме швидкість, а відповідно, й ефективність реалізації прийняття ними рішень під час ведення бойових дій. До проблем правового регулювання запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, зокрема в місцевостях, де ведуться бойові дії, також зверталися чимало авторів, серед яких М. М. Лобко, В. М. Семененко та В. Й. Фучко, котрі зазначають, що відповідні заходи покладатимуться безпосередньо на військове командування та військові адміністрації (в разі їх утворення). До того ж, слід погодитися з авторами, що положеннями Закону України «Про правовий режим воєнного стану» не встановлено, якими саме актами військове командування може самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати ті чи інші заходи правового режиму воєнного стану, що потребує відповідного врегулювання [8, с. 11].

По-третє, статтею 13 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях

у Донецькій та Луганській областях» [9] Верховна Рада України відповідно до пункту 9 частини першої статті 85 Конституції України схвалила **рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань**, прийняте ним відповідно до пункту 19 частини першої статті 106 Конституції України [5] для відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях і забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. Водночас норми статті 13 зазначеного Закону та пункту 19 частини першої статті 106 Конституції України не узгоджується з нормою частини першої статті 4 Закону України «Про оборону України» [10], де зазначено, що за аналогічних підстав **Президент України приймає рішення про застосування Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань**. Дослідженню питання порядку застосування норм військового законодавства в разі існування неузгодженості між нормами правового регулювання заходів відбиття збройної агресії була присвячена праця М. М. Прохоренко [11, с. 177], який схиляється до застосування норми Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», яка прийнята пізніше за норму Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. [6].

По-четверте, у статті 16 Закону України «Про Збройні сили України» [12], який визначає функції, склад Збройних Сил України, правові засади їх організації, діяльності, дислокації, керівництва та управління ними, повторюються норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [13], які стосуються прав військовослужбовців та питань соціального захисту їх та членів їхніх сімей. Водночас, як зазначає у своїй праці Ю. В. Кривенко, з думкою якого слід погодитися, «правові норми, які стосуються прав військовослужбовців, питань соціального захисту, дублюються в інших законах, які регулюють порядок створення та діяльності військових формувань в Україні, а в законодавстві, яке врегулює правовий статус осіб, які перебували чи перебувають у складі добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, є прогалини, які потребують законодавчого врегулювання» [14, с. 168].

Далі з'ясуємо, що окремі положення Закону України «Про національну безпеку України» [15], які регулюють відносини у сфері національної безпеки та оборони держави, дублюють та не узгоджуються з окремими положеннями інших законодавчих актів, що призводить до виникнення певних правових колізій. Так, у багатьох приписах цього Закону, який визначив механізми керівництва у сфері національної безпеки та оборони, а також

унормував структуру і склад сектору безпеки та оборони, систему управління, координації та взаємодії його органів, вживаються схожі за змістом формулювання «у воєнній сфері» (пункт 12 частини 1 статті 1; частина 1 статті 15; абзац 1 і пункти 2, 3, 4 частини 2 статті 28), «у сфері оборони» (частини 2 і 6 статті 15; абзац 2 частини 3 та абзац 1 частини 4 статті 16), «у сферах оборони і військового будівництва» (абзац 1 і пункти 2, 3, 4 частини 2 статті 28). Уживання зазначених формулювань породжує певні труднощі в процесі організації діяльності органів військового управління, що створює проблемні питання ефективного регулювання відносин у сфері оборони та може стати перешкодою на шляху розробки кодифікації військового законодавства України. Із цього приводу Головне науково-експертне управління Верховної Ради України за результатами розгляду в першому читанні проекту Закону «Про національну безпеку України» 18 березня 2018 р. надало експертний висновок із зауваженнями, що «не є зрозумілим, чому у певному випадку вжите те чи інше формулювання. Невизначеність цих формулювань і плутанина з їх використанням є вкрай небажаною з огляду на те, що вони вживаються у законопроекті при визначенні повноважень і відповідальності органів військового управління та їх керівництва» [16].

Характерно, що Законом «Про національну безпеку України» в державі врегульовані суспільні відносини в галузях законодавства «Оборона» (300.000.000) та «Національна безпека» (310.000.000). Так, в Україні з метою забезпечення завдань з підвищення ефективності правового регулювання та реалізації програм законопроектних робіт наказом Міністерства юстиції України № 3/5 від 2 червня 2004 р. затверджений Класифікатор галузей законодавства України (далі – Класифікатор) [17], котрий визначив галузі законодавства, за якими здійснюється класифікація актів законодавства України й до якого входять дві зазначені вище галузі. Водночас у науковому середовищі існують різні погляди на проблематику існування класифікацій галузей законодавства, яку слід окремо дослідити. Так, В. В. Шульгін висловлює думку щодо «необґрунтованої відсутності у Класифікаторі узагальненої синтетичної назви такої комплексної галузі національної системи законодавства, як військове законодавство України, яка генетично пов'язана із зазначеною системою актів і налічує не менше як 30 законів, 800 нормативно-правових актів на рівні Президента України, Кабінету Міністрів України тощо, а відсутність у Класифікаторі галузі законодавства “військове законодавство України” не відповідає сучасній системі нормативно-правових актів військової сфери суспільних відносин» [1, с. 224].

Отже, можна припустити, що на сьогодні припинення в державі організації роботи з класифікації актів законодавства, неналежний фаховий рівень підготовки осіб під час здійснення законопроектних робіт та відсутність у Класифікаторі важливої галузі законодавства «війсь-

кове законодавство», до якого слід віднести законодавчі акти, предмети регулювання яких значно ширше за ті, що входять до галузі «Оборона» (300.000.000), стали причиною появи в законодавчих актах дублювання окремих положень та множинних формулювань, зокрема в Законі «Про національну безпеку України».

Слід також зазначити, що низка положень згаданого Закону, якими врегульовані відносини галузей законодавства «Оборона» (300.000.000) та «Національна безпека» (310.000.000), на нашу думку, потребує певного узгодження з Основним Законом України та відповідними положеннями військового законодавства, а також їх термінологічного, змістовного, техніко-юридичного доопрацювання з огляду на таке.

По-перше, положеннями статті 15 Закону «Про національну безпеку України» [15], статті 10 Закону України «Про оборону України» [10] та статті 10 Закону України «Про Збройні Сили України» [12] надані повноваження різним суб'єктам владних повноважень затверджувати Положення про Міністерство оборони України, а саме: **Законом «Про національну безпеку України» – Кабінету Міністрів України, а Законами «Про оборону України» та «Про Збройні Сили України» – Президенту України.** Водночас згідно із частиною 3 статті 15 Закону «Про національну безпеку України» на сьогодні є **чинним** Положення про Міністерство оборони України, затверджене **постановою Кабінету Міністрів України № 671** від 26 листопада 2014 р. (у редакції постанови Кабінету Міністрів України № 730 від 19 жовтня 2016 р.) [18]. Отже, з указаними приписами Закону «Про національну безпеку України» слід узгодити положення частини 3 статті 10 Закону України «Про оборону України» та частини 3 статті 10 Закону України «Про Збройні Сили України», де зазначено, що положення про Міністерство оборони України **затверджує Президент України.**

По-друге, визначені у статті 13 Закону «Про національну безпеку України» повноваження Президента України фактично дублюють положення пунктів 10, 14, 17, 18, 19, 20, 21 статті 106 Конституції України, статті 7 Закону України «Про Збройні Сили України», статті 6 Закону України «Про оборону України».

По-третє, положення пункту 19 частини першої статті 106 Конституції України надають повноваження Президенту України вносити до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймати рішення **про використання Збройних Сил України** та інших утворених відповідно до законів України військових формувань. Водночас конструкція норми пункту 12 частини першої статті 13 Закону «Про національну безпеку України», на відміну від конституційної норми, надає повноваження Президенту України в разі збройної агресії проти України приймати рішення **про застосування Збройних Сил України** та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, що потребує приведення його у відповідність до Основного Закону України.

Відповідно до множинності висвітлених недоліків військового законодавства (законодавства у сфері оборони) можна виокремити основні причини, що сприяли цьому процесу, та погодитися з думкою В. П. Тютюнника та В. К. Горовенка, які вказали, що «стан законодавства у сфері оборони слід вважати незадовільним, а саме законодавство є множинним, несистематизованим, застарілим, недосконалим, недостатньо узгодженим та значною мірою суперечливим, у якому багато правових прогалин і велика кількість серйозних проблем. Головне – це законодавство не відповідає сучасним зовнішньо- та воєнно-політичним, військовим, воєнно-економічним та іншим реаліям, а також не забезпечує належного виконання завдань щодо підвищення обороноздатності держави, проведення оборонної реформи та реалізацію курсу України на вступ до НАТО» [19, с. 21].

Отже, до основних причин, що призвели до незадовільного стану та певного розбалансування військового законодавства (законодавства у сфері оборони), від моменту проголошення незалежності України слід віднести:

1) постійну зміну векторів руху від початку становлення держави щодо реалізації стратегічного курсу на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору, що призвело до відсутності системності дій відповідних державних інституцій та недосконалості основних стратегічних документів у сфері національної безпеки та оборони, а також до помилкового визначення загроз національним інтересам держави та відповідних заходів з метою реагування на них. Як свідчать історичні події та проведений аналіз національного законодавства, не існувало постійної та єдиної державної позиції стосовно векторів руху держави. За каденції попередніх Президентів України вони були кардинально протилежними, а відповідно, змінювався і зміст нормативно-правового регулювання основних стратегічних документів;

2) постійну зміну форм державного правління з парламентсько-президентської до президентсько-парламентської республіки з відповідними змінами до Основного Закону України та наповнення інституту президентства України ширшим обсягом владних повноважень, у результаті запровадження відповідної державної політики. Унаслідок цих змін зазначена подільність форм влади протягом десятиліть викликала проблему підзвітності. Звідси постає запитання: якщо законодавчо закріплені норми щодо повноважень нечіткі або дублюються, то чи знайдуться відповідальні особи за результати проведеної політики? Водночас постійна зміна форм державного правління та розмита відповідальність ускладнюють оцінювання політиків виборцями. Так, керівництво зовнішньополітичною діяльністю та у сферах національної безпеки та оборони держави відповідно до статті 106 Конституції України покладене на Президента України, а визначення засад зовнішньої політики належить до повноважень Верховної Ради України (ст. 85 Конституції України). Тут слід наголосити, що формування напряму

зовнішньої політики держави, національної безпеки та оборони повинно бути монолітним та єдиним із чітко визначеними дефініціями та нормами, що врегульовують відносини на законодавчому рівні;

3) ставлення Російської Федерації до України як до фрагменту розпаду Російської імперії, що є основним напрямом її зовнішньої політики в упровадженні та формуванні ідеї єдності та нерозривності України з колишнім Радянським Союзом. Найбільш значущими та рушійними заходами РФ з реалізації зазначеної політики в умовах ведення збройної агресії проти України на сьогодні є значний довготривалий пропагандистський та інформаційний вплив та дискредитація органів державної влади України;

4) вилучення адміністративним шляхом, без жодних наукових обговорень, наказом ВАК України № 586 від 28 листопада 2000 р. з Переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань, галузі науки «Військове право, військові проблеми міжнародного права» (шифр галузі 20.02.03) [3]. Неналежна увага з боку держави до проведення наукових досліджень з питань теоретичної розробки військово-правової проблематики суспільних відносин у сфері оборони призвело до низької якості законодавчих актів у сфері оборони;

5) відсутність у державі, попри відкрити збройну агресію Російської Федерації у 2014 р., уповноваженого та спеціалізованого національного органу (інституту, структури), який би комплексно й системно займався відпрацюванням ідеї та стратегічної ініціативи вдосконалення та систематизації військового законодавства, котра на сьогодні змогла би трансформуватись у форму Стратегії розвитку військового законодавства (законодавства у сфері оборони України) та містила б чіткі заходи з її реалізації, як приклад – Стратегія національної безпеки України.

Висновки

1. Дослідження окремих положень актів військового законодавства показало існування значної кількості дублювання їхніх норм, неузгодженостей і суперечностей, що є передумовою для початку розробки кодифікації законодавства у сфері оборони держави.

2. Перед початком запровадження процесу кодифікації законодавства у сфері оборони потрібно на міжвідомчому рівні провести комплексний аналіз його норм з метою узгодження положень усіх чинних актів військового законодавства між собою із залученням кращих фахівців сектору безпеки та оборони держави, а також науково-педагогічного кадрового потенціалу провідних вузів і наукових установ України.

3. Нагальною потребою на сьогодні є необхідність створення в державі уповноваженого та спеціалізованого національного органу (інституту, структури) з метою розроблення Стратегії розвитку військового законодавства

(законодавства у сфері оборони України) та його кодифікації з комплектуванням його фахівцями юридичних спеціальностей у сфері національної безпеки та оборони, а також науково-педагогічним кадровим потенціалом провідних вузів та наукових установ України.

Перспектива подальших досліджень полягає насамперед у вдосконаленні та систематизації військового законодавства (законодавства у сфері оборони України), результатом якої може стати Стратегія розвитку військового законодавства (законодавства у сфері оборони України) та його кодифікації, що є справді надзвичайно важливим завданням, яке стоїть перед державою та вітчизняною наукою військового права в умовах довготривалого збройного конфлікту. Наявність великої кількості правових норм, які регламентують діяльність у сфері оборони, природно вимагає їх об'єднання та уніфікації в межах окремих (комплексних) законодавчих актів, що регулюють відносини у сфері оборони.

Перелік літератури

1. Шульгін В. В. Реалізація військового законодавства України: теоретико-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права / В. В. Шульгін; ВІКНУ. – К., 2017. – 285 с.
2. Шопіна І. М. Актуальні проблеми сучасного стану розвитку воєнного (військового) права як науки і навчальної дисципліни [Електронний ресурс] / І. М. Шопіна, О. О. Гуцун // Форум права. – 2017. – № 2. – С. 144–148. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_2_24.
3. Про внесення змін і доповнень до Переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань [Електронний ресурс] : наказ Вищої атестаційної комісії України № 586 від 28 листопада 2000 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0914-00#Text>.
4. Шопіна І. М. Побудова системи військового права України / І. М. Шопіна // Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє : зб. мат. міжн. наук.-практ. конф. Секція 7. Актуальні проблеми військового права. – Ч. 2 : 29 листопада 2019 р. – К. : ВІКНУ, 2019. – С. 96–99.
5. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
6. Про правовий режим воєнного стану [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
7. Ступак Д. Б. Теоретико-правові проблеми правового режиму воєнного стану / Д. Б. Ступак // Актуальні проблеми правового регулювання особливого періоду : зб. мат. наук-практ. сем. : 27 березня 2020 р. – К., 2020. – С. 192–195.
8. Лобко М. М. Деякі аспекти правового режиму воєнного стану в Україні: порядок введення та припинення дії / М. М. Лобко, В. М. Семененко, В. Й. Фучко // Зб. наук. праць ЦВСД НУОУ. – 2019. – № 2 (66). – С. 6–13.
9. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>.
10. Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
11. Прохоренко М. М. Актуальні проблеми правового регулювання відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України / М. М. Прохоренко // Актуальні проблеми правового регулювання особливого періоду : зб. мат. наук-практ. сем. : 27 березня 2020 р. – К., 2020. – С. 174–177.
12. Про Збройні сили України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>.
13. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.
14. Кривенко Ю. В. Військовослужбовець та доброволець: правовий і соціальний захист / Ю. В. Кривенко // Прикарпатський юридичний вісник. – 2019. – № 3 (28). – Т. 1. – С. 166–170.
15. Про національну безпеку України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
16. Висновок на проект Закону України «Про національну безпеку України» : від 14.03.2018 [Електронний ресурс] / Головне науково-експертне управління. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=63531&pf35401=449551>.
17. Класифікатор галузей законодавства України [Електронний ресурс] : затверджено наказом Міністерства юстиції України № 43/5 від 2 червня 2004 р. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v43_5323-04#Text.
18. Положення про Міністерство оборони України [Електронний ресурс] : затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 671 від 26 листопада 2014 р. (у редакції постанови Кабінету Міністрів України № 730 від 19 жовтня 2016 р.). – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text>.
19. Тютюнник В. П. Законодавство у сфері оборони України: стан, проблеми та шляхи реформування [Електронний ресурс] / В. П. Тютюнник, В. К. Горovenko // Наука і оборона. – 2018. – № 1. – С. 18–22. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2018-2-1-18-22>.

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-31-36

УДК 355.321

С. В. Яким'як,*кандидат військових наук, доцент,
начальник кафедри Військово-Морських Сил
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, капітан 1 рангу*

Проблемні питання протидії гібридному впливу противника на морі та шляхи їх вирішення

У статті проведено аналіз досвіду гібридних дій в Азовському та Чорному морях в умовах триваючої збройної агресії РФ проти України. Окреслено основні висновки та уроки з проаналізованого досвіду. Зокрема, зроблено висновок про те, що веденням гібридних дій на морі РФ намагається негативно вплинути на соціально-економічну ситуацію в приморських регіонах України та загальну соціально-політичну обстановку в державі. Запропоновано рекомендації щодо протидії гібридним діям противника на морі, зокрема проведення сучасних міжвидомчих (міжвидових, коаліційних) операцій на морі (морських операцій), які мають плануватись і постійно проводитись уже сьогодні, в умовах триваючих гібридних дій противника. На думку автора, реалізація запропонованих рекомендацій дасть змогу забезпечити захист національних інтересів України на морі та підвищити рівень міжнародної безпеки в Азовсько-Чорноморському регіоні завдяки спільним діям з країнами – членами НАТО й іншими партнерами України.

Ключові слова: гібридні дії, досвід застосування сил (військ) на морі, міжвидомчі (міжвидові, коаліційні) морські операції, Військово-Морські Сили.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах триваючої збройної агресії Російської Федерації проти України важливим завданням є постійне вивчення набутого досвіду застосування військ (сил) та випереджувальне розроблення раціональних способів протидії противнику. З початком збройної агресії в лютому 2014 р. і дотепер РФ постійно розширює обсяги й удосконалює способи гібридного впливу, зокрема й у Азовсько-Чорноморському регіоні [1]. Це, у свою чергу, потребує постійного моніторингу таких гібридних дій противника, проведення аналізу й визначення висновків та уроків, обрання доцільних шляхів (способів) протидії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях [2, 3] було розглянуто загальні підходи до ведення оборони держави з морських напрямків в умовах гібридних дій РФ у сучасних умовах. Праці закордонних та вітчизняних фахівців [4–7] присвячені розгляду сутності та змісту дій і заходів РФ щодо ведення гібридної війни проти України та інших держав світу, загальних підходів та рекомендацій щодо протидії гібридному впливу. Водночас у працях закордонних та вітчизняних науковців [8–11] докладно розглянуте питання агресивних дій РФ в Азовсько-Чорноморському регіоні, їхнього впливу на міжнародну безпеку та національну безпеку України, але не врахований досвід, набутий у 2018–2019 рр., коли РФ розширила масштаби гібридних дій і вдосконалила способи їх ведення. Таким чином, не вирішеним у зазначених працях завданням є аналіз досвіду гібридних дій РФ в Азовському та Чорному морях у 2018–2019 рр., формулювання висновків та уроків з нього та вироблення раціональних шляхів протидії противнику в діях на морі.

Метою статті є визначення основних висновків та уроків з досвіду гібридних дій РФ проти України на морі, зокрема досвіду застосування сил (військ) Військово-Морських Сил (ВМС) Збройних Сил України (ЗСУ) у 2018–2019 рр., та вироблення рекомендацій щодо протидії гібридним загрозам з боку РФ на морі, у тому числі спільно з країнами – членами НАТО.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах триваючої збройної агресії РФ проти України противник у діях на морі активно використовує гібридні технології. Однак слід зазначити, що дії гібридного характеру велися Росією в Криму, інших приморських районах України й на морі, починаючи з 1991 р., та набули найчіткішого обрис у 2014–2019 рр., тобто в умовах збройної агресії РФ. Так, у період з 1991 р. по 2014 р. сукупність гібридних дій РФ у Криму, інших приморських районах України й на морі мала такий характер [11–12]:

- широкомасштабна інформаційна кампанія з дискредитації України в очах керівництва європейських держав, зокрема країн – членів ЄС і НАТО, дискредитації керівництва української держави, зниження рівня морально-психологічного стану військовослужбовців ЗСУ, інших військових формувань та працівників правоохоронних органів;

- постійний економічний тиск і маніпуляції стосовно України, починаючи з перерозподілу частки української сторони від розподілу Чорноморського флоту СРСР з посланням на так звану «оплату Україною боргів за постачання російського газу» (замість розподілу 50% на 50% російська сторона запропонувала передати Україні лише 18% озброєння і військової техніки та інших матеріальних засобів і майна, аргументуючи це заборгованостями за поставки російського газу), і водночас нехтуючи питанням оплати Росією оренди в Україні об'єктів інфраструктури для базування Чорноморського флоту (ЧФ) РФ, хоча це питання було прописане в угодах про розподіл ЧФ;

- постійний політичний тиск, передусім на політичне та військово-політичне керівництво України;

- нехтування правовими нормами, зокрема положеннями міжнародного права, особливо міжнародного морського й гуманітарного права, та національного законодавства України під час базування та функціонування Чорноморського флоту РФ, зокрема використання нелегітимних методів застосування сил, у тому числі підрозділів так званих «зелених чоловічків», тобто військово-службовців РФ, які не належали до особового складу ЧФ та діяли зі зброєю в руках (створення загрози застосування цієї зброї) на території суверенної держави України; блокування пунктів базування ВМС ЗСУ корабельними та різномірними тактичними групами ЧФ;

- невиконання передбачених міжнародним правом та двосторонніми угодами дипломатичних заходів на початку збройної агресії та в подальшому, насамперед щодо реагування на ноти української сторони тощо.

Таким чином, за сукупністю проведених Росією заходів, котрі відбувались у різних сферах діяльності, зокрема у військовій, були створені умови, за яких українська сторона не змогла ефективно реагувати на загрози та дії з боку РФ. Сукупністю зазначених гібридних дій Росія частково досягла власної стратегічної мети – дестабілізації обстановки та створення умов для повернення України під повний політичний контроль, як це відбувалося під час президентства В. Януковича. Частковість у досягненні мети Росією полягає в тому, що повномасштабної дестабілізації вдалося досягти лише в декількох районах України та встановити в них свій контроль – у Криму та в окремих районах Донецької та Луганської областей, які нині окуповані російським агресором.

За сучасних умов, як відомо, Росія веде дії проти України головним чином з використанням гібридних способів впливу, у тому числі на морі, широко використовуючи поєднання інформаційних атак, кібернетичних дій, заходів введення в оману як української сторони, так і всієї світової спільноти, демонстраційно-заякувальних заходів, економічного тиску і створення негативної соціально-політичної обстановки в Україні, а також відповідних військових заходів та дій.

Як свідчить аналіз поглядів російського військово-політичного керівництва, зокрема виступів начальника генерального штабу збройних сил РФ Герасімова, Росія

реалізує так звану «стратегію обмежених дій» («strategy of limited actions»). Водночас фахівці НАТО та України вважають сукупність таких «обмежених дій» РФ «гібридними діями». У межах даної статті під гібридними діями розуміємо сукупність заходів і дій у різних сферах та галузях, зокрема політичній, дипломатичній, економічній, інформаційній, військовій та інших, поєднаних єдиним замислом для досягнення визначеної політичної (військово-політичної) мети без повномасштабного застосування військової сили.

Як зазначалося, у 2018–2019 рр. противник інтенсифікував гібридний вплив на Україну з морських напрямків. Так, упродовж 2018 р. противник, застосовуючи гібридну технологію впливу на Україну, вів дії щодо порушення морської економічної діяльності України та посилення власної військової присутності на морі, зокрема [12]:

- у травні 2018 р. було завершено будівництво Керченського (Кримського) мосту, висота якого не дозволяє проходження суден типу «PANAMAX»;

- у період з квітня по грудень 2018 р. противник здійснив 737 затримки торговельних суден на підходах до Керченської протоки (з обох боків) та в Азовському морі, що призвело до 20–30% зниження обсягу робіт у портах Маріуполя та Бердянська;

- у квітні – травні 2018 р. противник завершив формування міжвідомчого угруповання сил «з охорони Керченського (Кримського) мосту та контролю судноплавства в Азовському морі та Керченській протоці»;

- у травні – червні 2018 р. угруповання сил в Азовському морі було посилене за рахунок перекидання артилерійських катерів зі складу Каспійської флотилії.

Попри заходи, вжиті згідно з рішенням Ради національної безпеки і оборони України у жовтні 2018 р. [13], противник, пропустивши в Азовське море у вересні 2018 р. перший загін з двох суден забезпечення ВМС ЗСУ, 25 листопада 2018 р. на підходах до Керченської протоки захопив у полон разом з екіпажами три військові кораблі ЗСУ (два бойові катери та судно забезпечення). Як свідчить аналіз, метою дій противника було не допустити нарощування угруповання сил (військ) ВМС ЗСУ в Азовській операційній зоні та здійснити демонстрацію рішучості намірів РФ щодо забезпечення повного контролю в даному регіоні. Під час цих дій, як відомо, противник здійснив [12]: перешкоджання руху рейдового буксира «Яни Капу» небезпечним маневруванням по курсу, застосуванням способів «навал» і «таран»; фізичне блокування Керченської протоки із застосуванням цивільного судна великої тоннажності; радіоелектронне придушення засобів радіозв'язку загону бойових катерів та судна забезпечення; стрільбу попереду по курсу руху катера (малого броньованого артилерійського катера «Бердянськ») із застосуванням корабельних артилерійських комплексів; нанесення ураження катерам із застосуванням літаків штурмової авіації; захоплення бойових катерів та судна забезпечення із застосуванням підрозділів спецпризначення та їх конвоювання до порту Керч.

Аналіз дій противника та своїх сил дав підстави для висновку, що захоплення бойових катерів та судна забезпечення ВМС ЗСУ відбулося внаслідок:

- скоординованих дій міжвідомчого угруповання сил противника;
- відсутності належної підтримки та бойового забезпечення наших сил, зокрема авіаційної підтримки, винищувального авіаційного прикриття, застосування підрозділів сил спеціального призначення;
- невиконання заходів самооборони військовими кораблями ВМС ЗСУ, передбачених нормами міжнародного морського права та законодавством України, зокрема Статутами ЗСУ.

У 2019 р. противник, реалізуючи власну військово-морську стратегію, введена в дію відповідним актом президента РФ ще у 2017 р. [14], поширив гібридні дії на Чорне море. Так, у серпні 2019 р. ним було одночасно закрито для плавання понад 25% площі цього моря та значно ускладнені умови для міжнародного судноплавства та бойової діяльності ВМС ЗСУ.

Аналіз гібридних дій РФ на морі дав підстави для такого загального висновку: обсяг гібридних дій під час заходів і дій щодо забезпечення національної безпеки на морі постійно зростає разом зі збільшенням рівня конфліктності, а в разі недосягнення стратегічної мети веденням гібридних дій агресор може перейти до повномасштабних воєнних дій. Крім того, проведений аналіз досвіду дій на морі привів до таких часткових висновків:

- противник розширює способи та форми гібридного впливу на Україну з використанням військової сили, зокрема з гібридним застосуванням створених і розгорнутих угруповань сил (військ);
- під час ведення гібридних дій противник застосовує спеціально створені міжвідомчі міжвидові угруповання сил (військ);
- веденням дій на морі противник негативно впливає на економічну діяльність України, міжнародне судноплавство в межах зони відповідальності України на морі та, відповідно, намагається погіршити соціально-політичну обстановку в приморських регіонах і загалом у державі та погіршити імідж України як надійного гаранта реалізації міжнародного права на морі;
- для протидії противнику на морі в умовах здійснення ним гібридних дій недостатньо мати способи та форми застосування сил, притаманні класичним підходам і видам дій – оборонним і наступальним операціям (бойовим діям), необхідні такі способи й форми застосування сил, що давали би змогу в умовах гібридних дій постійно впливати на противника, випереджати його та своєчасно реагувати.

До основних проблемних питань у практиці слід віднести:

- невикористання висновків та уроків з досвіду дій противника на морі у 2014–2015 рр. під час планування та виконання завдань бойової діяльності у 2018–2019 рр.,

зокрема під час дій поблизу Керченської протоки 25 листопада 2018 р.;

- відсутність розуміння справжньої мети дій противника на морі та необхідності планування випереджувальних протигібридних дій у формі міжвидової (міжвідомчої) операції на морі (морської операції);
- застарілість існуючих у системі застосування сил оборони форм застосування міжвідомчих (міжвидових) угруповань сил (військ) та продовження намагань щодо впровадження так званих видових операцій.

З огляду на зазначене проблемним питанням у розвитку теорії сучасного військового мистецтва, зокрема військово-морського мистецтва, є наявність протиріччя, яке полягає, з одного боку, в розширенні використання противником гібридних дій на морі із застосуванням міжвідомчих (міжвидових) угруповань сил (військ), збільшення масштабів опосередкованого впливу військових формувань на економіко-політичну сферу, а з другого – в подальшому відставанні в розвитку українського військового мистецтва та військової науки від практичних потреб, зокрема щодо формування такої системи застосування угруповань сил оборони і безпеки, яка містила би форми застосування, адекватні гібридним діям противника. Усе це й зумовлює необхідність нагального розвитку основ застосування міжвідомчих (міжвидових) угруповань сил (військ) на морі в умовах гібридних дій противника.

У процесі проведених досліджень, зокрема у працях [15–19], за участі автора та провідних вітчизняних вчених був вивчений досвід гібридних дій на морі та опрацьовані відповідні рекомендації. Під час проведення досліджень з метою вдосконалення основ застосування сил оборони держави з урахуванням умов «гібридної війни», зокрема для забезпечення розвитку основ застосування міжвідомчих (міжвидових) угруповань сил (військ) на морі в умовах гібридних дій противника, було опрацьовано низку **рекомендацій**, основні з яких наведені нижче.

1. В умовах постійних порушень противником норм міжнародного права, зокрема на морі, а також користуючись рішеннями ООН щодо підтвердження територіальної цілісності України в межах визнаних міжнародним співтовариством кордонів, держава та її сили безпеки та оборони повинні проводити сукупність протигібридних спеціальних міжвідомчих операцій, і не лише в районі операції Об'єднаних сил, а й на морі.

Указані операції повинні мати як захисний характер, так і бути випереджувальними, активними, визвольними, такими, що негативно впливають на економіку противника, його населення, війська (сили), деморалізують, провокують на чергові злочини та карають за нелюдяність і порушення найважливіших прав людини та держав. Кожній виявленій дії (операції) противника на морі, що має на меті гібридний вплив, повинна бути протиставлена як захисна, так і проактивна випереджувальна морська операція.

Таким чином, на морі мають проводитися:

- постійно триваючі операції з контролю обстановки в морських операційних зонах;
- морські операції зі стримування;
- морські точкові короткотривалі спеціальні операції з повернення під контроль держави об'єктів морегосподарської діяльності;
- морські операції зі здійснення негативного впливу на морську економічну діяльність противника тощо.

Зазначені вище морські операції розглядаються як спільні (міжвидові, міжвідомчі, коаліційні) операції.

Важливо підкреслити, що наведені вище операції на морі (морські операції) певною мірою є схожими за своїми цілями і змістом з підходами, притаманними операціям з реагування на кризу і відповідним типам об'єднаних морських операцій, передбачених стандартами НАТО, зокрема з Об'єднаною доктриною морських операцій НАТО (Allied Joint Doctrine for Maritime Operations (AJP-3.1, Edition A Version 1, NATO Standardization office, 2016) [20]. Нині в Середземному морі визначеними силами Об'єднаних військово-морських сил НАТО проводиться морська операція «Морський охоронець», у межах якої виконуються завдання з контролю за обстановкою в регіоні, протидії тероризму, міграційним процесам тощо. Отже, необхідно не лише впроваджувати стандарти НАТО в Збройних Силах України, а й переймати досвід проведення Північноатлантичним альянсом операцій з реагування на кризи, зокрема на морі.

Уся сукупність операцій на морі (морських операцій) має бути підпорядкована єдиній стратегічній меті дій сил оборони та безпеки на морі. Ця сукупність операцій повинна реалізуватись у межах єдиного замислу та плану стратегічної спеціальної міжвідомчої операції з протигібридного впливу на противника і повернення під контроль тимчасово окупованих територій.

2. Аналіз обстановки в Азовському й Чорному морях та прилеглих районах узбережжя, зокрема аналіз мети, завдань і спроможностей противника, дав можливість визначити мету, доцільні завдання та способи застосування міжвидових (міжвідомчих) угруповань військ (сил) та угруповань різнорідних сил (військ) ВМС ЗСУ в морських операційних зонах. Загальною стратегічною метою застосування міжвидових (міжвідомчих) угруповань військ (сил) у морських операційних зонах в умовах гібридних дій противника має бути захист національних інтересів України на морі, відсіч та стримування збройної агресії противника з морського напрямку спільно з іншими складовими сил безпеки та оборони держави.

Метою застосування угруповань різнорідних сил ВМС у морських операційних зонах в умовах гібридних дій противника (до початку повномасштабних воєнних дій) має бути сприяння запобіганню, нейтралізації та ліквідації дестабілізуючого впливу противника на економічну, соціально-політичну та оперативну обстановку в морській операційній зоні й визначених прилеглих районах

узбережжя. Для досягнення мети необхідно виконувати такі завдання:

- ведення спостереження та розвідки в морських операційних зонах в інтересах виконання завдань оборони держави з морського напрямку та недопущення раптової дій противника в разі його можливого переходу до повномасштабних воєнних дій;
- участь у веденні інформаційних та спеціальних дій по об'єктах противника в морських зонах та інших визначених районах в інтересах виконання завдань оборони держави з морського напрямку;
- посилення охорони державного кордону на морі та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні (після їх правового визначення);
- захист морських комунікацій України й торговельних суден іноземних держав у визначеній зоні відповідальності держави;
- забезпечення перевезень морем важливих державних та військових вантажів;
- ведення дій зі стабілізації обстановки в морських зонах та визначених прилеглих районах узбережжя, зокрема здійснення ізоляції з моря визначених ділянок морського узбережжя та протидії терористичним угрупованням і диверсійно-розвідувальним силам противника;
- ведення демонстраційних дій на морі та в прилеглих районах узбережжя;
- підтримання сприятливого оперативного режиму у визначених районах моря, зокрема створення спеціальних умов (режимів) використання визначених морських районів та повітряного простору над ними;
- сприяння угрупованням військ (сил) та підрозділам сил оборони і безпеки, зокрема Об'єднаних сил, які діють у приморських районах;
- охорона та оборона районів базування (дислокації) сил (військ).

3. У протигібридних операціях на морі важливе місце повинне займати використання дипломатичних, політичних, інформаційно-психологічних, економіко-санкційних, військово-демонстраційних та інших заходів і дій України спільно з її стратегічними іноземними партнерами – НАТО, ЄС, США. Серед цих заходів важливе місце мають зайняти постійні заходи співробітництва, зокрема міжнародні морські навчання в Чорному та Азовському морях.

Кількість спільних з партнерами навчань у морі повинна зростати, а райони їх проведення – розширюватись у бік центральної та східної частини Чорного моря. Доцільно було б започаткувати на підставі рішення ООН міжнародну операцію під егідою НАТО з контролю і захисту судноплавства в Чорному морі.

4. Одним з важливих заходів спільної (міждержавної, міжвідомчої) протидії гібридним загрозам мають бути організація, встановлення і підтримання постійної взаємодії з питань моніторингу протигібридних дій (на міждержавному, державному, військовому, науково-експертному рівнях), зокрема:

- створення постійних робочих груп та алгоритмів їх роботи (порядок, час реагування, взаємодія);
- узгодження порядку обміну інформацією між координаційними центрами та центрами управління;
- створення (розширення) експертного й наукового співтовариства;
- створення в Україні центру вивчення гібридних дій (для проведення експертних оцінювань, наукових досліджень, консультацій, систематичних презентацій для керівництва, розроблення стратегій, планів).

Висновки

1. Аналіз досвіду ведення РФ гібридних дій на морі свідчить про розширення їхніх масштабів і вдосконалення способів гібридного впливу. Одним з основних висновків та уроків з досвіду гібридних дій на морі у 2014–2019 рр. є те, що РФ у разі поглиблення кризової ситуації не дотримується будь-яких обмежень, передбачених вимогами міжнародного морського й гуманітарного права. Розширюючи опосередкований вплив на морську економічну діяльність України, противник намагатиметься досягти максимально негативного ефекту на внутрішню соціально-економічну й, відповідно, соціально-політичну ситуацію в Україні, спираючись у діях на морі на військову силу як на крайній захід для досягнення потрібного результату.

2. Рекомендації, наведені вище, на думку автора, дадуть змогу розширити уявлення про сучасні підходи до протидії гібридним діям противника на морі, зокрема відійти від класичних оборонних і наступальних операцій військ (сил) та перейти до сучасних міжвидомчих (міжвидових, коаліційних) операцій на морі (морських операцій), які повинні здійснюватись уже сьогодні, в умовах триваючих гібридних дій противника.

3. Реалізація запропонованих рекомендацій забезпечить досягнення стратегічних цілей у процесі захисту національних інтересів України на морі, відсічі і стримування противника із Чорноморського та Азовського морських напрямків, у тому числі спільно з НАТО та іншими партнерами України, підвищить рівень міжнародної безпеки в Азовсько-Чорноморському регіоні.

Перспективи подальших досліджень. Напрямом подальших досліджень є обґрунтування доцільних способів спільних (міжвидових, міжвидомчих, коаліційних) дій з виконання завдань щодо запобігання, випередження та нейтралізації гібридних дій РФ, а також обґрунтування необхідного складу сил та засобів, достатнього для досягнення визначеної мети в діях на морі.

Перелік літератури

1. The White Book of the Anti-terrorist Operation in the East of Ukraine in 2014–2016 / Ivan Rusnak (Chair of the working group) : MOD of Ukraine ; National Defence University of Ukraine. – Kyiv, 2017. – 162 p.
2. Щипанський П. В. Основні аспекти воєнної політики та стратегічного планування в інтересах забезпечення розвитку

Військово-Морських Сил Збройних Сил України для ефективного виконання завдань оборони держави з морського напрямку / П. В. Щипанський // Реформа та модель Військово-Морських Сил Збройних Сил України : матеріали міжнародного оперативно-стратегічного семінару, 28 квітня 2015 року. – К. : НУОУ, 2015. – С. 23–28.

3. Yakiemiak S. Naval Forces of Armed Forces of Ukraine and their place and role in deterrence of armed aggression, protection of sovereignty and territorial integrity of the state / S. Yakiemiak // Оцінка стратегічного середовища. Військово-морські сили України = Strategic appraisal. Naval Forces of Ukraine : [за результатами семінару] / [за ред. Г. Шелест]. – [К.], 2018. – С. 100–104.

4. Stoker D. Blurred Lines: Gray-Zone Conflict and Hybrid War – Two Failures of American Strategic Thinking / D. Stoker, C. Whiteside // Naval War College Review. – 2020. – Vol. 73 (1). – P. 13–48.

5. Horbulin V. The World Hybrid War: Ukrainian Forefront : monograph abridged and translated from Ukrainian / Horbulin V. – Kharkiv : Folio, 2017. – 158 p.

6. Уроки гібридного десятиліття: що треба знати для успішного руху вперед / В. Борис, С. Герасимчук, В. Кравченко та ін. / за заг. ред. Г. Шелест. – К., 2019. – 68 с.

7. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти / Є. Магда. – Харків : Віват, 2015. – 304 с.

8. Flanagan S. J. Russia, NATO, and Black Sea Security Strategy. Regional Perspectives from a 2019 Workshop / S. J. Flanagan, I. A. Chindea. – Santa Monica, Calif. : RAND Corporation, 2019. – iii, 14 p.

9. Perepelytsia G. Current geopolitical trends in the Black Sea region / G. Perepelytsia // UA: Ukraine Analytica. – Issue 3 (5). – 2016. – P. 20–28.

10. Клименко А. Чорноморська небезпека та реакція НАТО. Випуск 2, травень 2019 / А. Клименко, Т. Гучакова. – К. : Чорноморські новини (Blackseanews), 2019. – 20 с.

11. Яким'як С. В. Висновки та уроки з досвіду діяльності Військово-Морських Сил Збройних Сил України під час окупації Криму та антитерористичної операції / С. В. Яким'як // Воєнна історія. – 2014. – № 3–4. – С. 76–86.

12. Яким'як С. В. Уроки з досвіду застосування сил безпеки та оборони України на морі в умовах гібридних дій РФ / С. В. Яким'як // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29 листопада 2019 року. – К. : НУОУ, 2019. – С. 49–51.

13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 жовтня 2018 року «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці» : Указ Президента України від 12 жовтня 2018 р. № 320/2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320/2018#Text>.

14. Основы государственной политики Российской Федерации в области военно-морской деятельности на период до 2030 года : утвержденные Указом Президента Российской Федерации от 20 июля 2017 г. № 327 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71625734/>.

15. Обґрунтування рекомендацій щодо протидії гібридній війні у воєнній сфері : звіт про НДР (остаточний) / НУОУ ; кер. А. К. Павліковський ; держ. реєстр. номер 0119U001985. – К. : НУОУ, 2019. – 721 с.

16. Рекомендації командирам кораблів, військових частин (підрозділів) ВМС ЗС України щодо дій під час кризової ситуації воєнного характеру та в умовах проведення антитерористичної операції / за заг. ред. С. Яким'яка. – К. : НУОУ, 2014. – 12 с.

17. Яким'як С. В. Забезпечення національної безпеки на морі / С. В. Яким'як // Оборонний вісник. – 2018. – № 2. – С. 16–21.

18. Яким'як С. В. Проблеми забезпечення національної безпеки України у воєнній сфері на морі та шляхи їх вирішення / С. В. Яким'як // Морська стратегія держави. Розвиток та реалізація морського потенціалу України : збірник матеріалів

Міжнародного наукового форуму, 20–21 червня 2018 р. – К. : НУОУ, 2018. – С. 14–19.

19. Яким'як С. В. Проблеми забезпечення спільної (колективної) безпеки у воєнній сфері на морі та шляхи їх вирішення / С. В. Яким'як // Морська стратегія держави. Розвиток та реалізація морського потенціалу України : збірник матеріалів Міжнародного наукового форуму, 22–23 травня 2019 р. – К. : НУОУ, 2019. – С. 25–30.

20. Allied Joint Doctrine for Maritime Operations (AJP-3.1, Edition A Version 1) / NATO. – Brussels : NATO Standardization office, 2016.

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-37-41
УДК 355.24

В. В. Хома,

*кандидат військових наук, доцент,
начальник науково-методичного центру організації
наукової та науково-технічної діяльності
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського, полковник,*

Ю. П. Переверзін,

*кандидат військових наук, доцент,
провідний науковий співробітник науково-методичного
центру організації наукової та науково-технічної діяльності
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського*

Аналіз відповідності законодавчих актів України з питань евакуації умовам гібридної війни

Російська Федерація у 2014–2015 рр. окупувала Автономну Республіку Крим, частини Донецької та Луганської областей України. На окупованих територіях залишилися практично всі матеріальні цінності й ресурси у зв'язку з тим, що заходи евакуації не були проведені. Аналіз законодавчих актів у сферах цивільного захисту та оборони виявив наявність у них неузгодженостей та недосконалість окремих положень, котрі заважали проведенню евакуації. На підставі проведеного аналізу виконання заходів евакуації визначено низку внутрішніх та зовнішніх факторів, що негативно впливали на прийняття рішень органами державної влади та місцевого самоврядування на проведення евакуації в умовах гібридної війни. Обґрунтовано необхідність внесення змін до законодавчих та нормативно-правових актів України.

Ключові слова: законодавство, оборона держави, гібридна війна, тотальна оборона, цивільний захист, матеріальні цінності, евакуація, надзвичайні ситуації воєнного характеру.

Мистецтво війни полягає в тому,
щоб загарбати чужу державу неушкодженою.
Зруйнувати ворожу країну – найгірший сценарій.

Сунь-Цзи, «Мистецтво війни»

Постановка проблеми. У результаті окупації Російською Федерацією частини території України – Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, частини Донецької та Луганської областей – наша держава зазнала значних втрат в економічній, фінансовій, демографічній, соціальній, оборонній та інших сферах. Збитки держави могли бути значно меншими в разі своєчасного проведення заходів евакуації.

Крім того, своєчасне проведення заходів евакуації могло значною мірою ускладнити Російській Федерації утримання окупованих територій і створення військової інфраструктури, проведення зовнішньої антиукраїнської політики та інших дій, притаманних гібридній війні.

Розв'язуючи гібридну війну, Росія використовувала прогалини в законодавстві України та діяла таким чином, що рішення на проведення евакуації не могли бути своєчасно прийняті органами державної влади на жодному з рівнів управління.

Виклад основного матеріалу. У комплексному дослідженні проблематики війни на Донбасі та анексії Криму [1] науковцями інституту стратегічних досліджень проведено детальний аналіз втрат, яких зазнала Україна: ресурсні втрати внаслідок воєнних дій (втрати виробничої інфраструктури, виснаження фінансової сфери, погіршення стану довкілля та руйнування інфраструктури життєзабезпечення, наслідки для економічної безпеки), соціальні наслідки збройної агресії Росії проти України (соціально-демографічні втрати, руйнування поселенської структури, втрати соціальної інфраструктури, проблеми внутрішньо переміщених осіб, соціальні виклики мобілізації, активізація зовнішньої міграції), втрати України від анексії Криму (втрати активів України в Криму, втрати в українській науці та культурі).

Зокрема зазначається, що «вкрай складно назвати “ціну втрати Криму”, оскільки формула такої ціни складається з багатьох компонентів, які не підлягають адитивному зв'язку. Деякі компоненти є експліцитними, частково їх уже оцінено (зокрема, прямі втрати активів, втрати від націоналізації низки державних підприємств, недоотримані прибутки, втрати від згорання товарообігу, скорочення бюджетних доходів, втрати транспортної інфраструктури тощо), але з часом їх масштаб може зростати, причому в невизначеній поки що залежності. Деякі втрати є імпліцитними (наприклад наукового та освітнього потенціалу), їх обсяг важко піддається формалізації не лише в майбутньому, а й нині. Підрахунок втрат від анексії Криму, очевидно, наражається на мультиколінеарність...» [1]. Зазначене твердження також повною мірою корелюється з втратами України в результаті

окупації частини територій Донецької та Луганської областей та загалом.

Результати агресії Росії проти України у 2014 р. засвідчили, що заходи з евакуації, передбачені законодавством України, не були реалізовані. Органи державної влади були зобов'язані організувати виконання планів та провести евакуацію населення, матеріальних і культурних цінностей, фінансових ресурсів з територій, на яких були спровоковані та підтримані Росією сепаратистські повстання, але не спромоглися цього зробити.

Для дослідження причин того, що заходи евакуації з окупованих Росією територій не були проведені, доцільно передусім проаналізувати законодавство України із зазначеного питання.

Законом України «Про оборону» [2] визначено, що до заходів з підготовки держави до оборони в мирний час належить у тому числі й «забезпечення готовності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, єдиної державної системи цивільного захисту до виконання завдань цивільного захисту в особливий період».

Визначено також, що «цивільний захист України у мирний час здійснюється відповідно до Кодексу цивільного захисту України, а в особливий період та з метою підготовки до нього – з урахуванням особливостей, визначених законодавством про оборону, мобілізацію та правовий режим воєнного стану» [2].

Таким чином, можна констатувати, що **виконання заходів цивільного захисту** населення і територій усіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування є **обов'язковою складовою оборони держави**.

Кодексом цивільного захисту України [3] (далі – Кодексом) визначено, що «евакуація – це організоване виведення чи вивезення із зони надзвичайної ситуації або зони можливого ураження населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю, а також матеріальних і культурних цінностей, якщо виникає загроза їх пошкодження або знищення».

Кодексом установлені: рівні евакуації (державний, регіональний, місцевий, об'єктовий); види евакуації (обов'язкова, загальна або часткова, тимчасова або безповоротна); органи управління, які приймають рішення на евакуацію (Кабінет Міністрів України; Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації; районні, районні в містах Києві чи Севастополі державні адміністрації, відповідні органи місцевого самоврядування; керівники суб'єктів господарювання). Рішення органами управління на евакуацію приймається відповідно до її рівня за територіальним принципом.

Цим Кодексом визначені також інші питання з організації та планування евакуації. Слід зауважити, що основна увага зосереджена на виконанні заходів евакуації в разі загрози чи виникнення надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру. Стосовно надзвичайних ситуацій воєнного характеру Кодекс зазначає:

1. **Обов'язкова евакуація населення** проводиться в разі виникнення **загрози збройних конфліктів** (з районів можливих бойових дій у безпечні райони, які визначаються Міністерством оборони України на особливий період).

2. Евакуація матеріальних і культурних цінностей проводиться в разі загрози чи виникнення надзвичайних ситуацій, які можуть заподіяти їм шкоду, **за наявності часу на її проведення**.

3. Порядок проведення евакуації визначається Кабінетом Міністрів України.

При цьому постановою Кабінету Міністрів України [4] був визначений порядок евакуації лише населення. Тільки у 2016 р. її було доповнено додатком «Перелік матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності та потребують евакуації у разі збройних конфліктів».

Внесені до постанови зміни залишили протиріччя, оскільки рішення на евакуацію, як зазначалося вище [3], приймаються органами влади за територіальним принципом, а відповідальність за планування евакуації матеріальних і культурних цінностей, відповідно до внесених змін [4], покладається на центральні органи виконавчої влади, інші органи державної влади (установи, організації) за функціональним чи галузевим-виробничим принципом у відповідних сферах (Мін'юст, Укрдержархів, Мінкультури, Держрезерв, державний концерн «Укроборонпром», Національний банк, Національна академія наук, національні галузеві академії наук, центральні органи виконавчої влади, які здійснюють управління об'єктами державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави, та інші центральні й місцеві органи виконавчої влади).

Даною постановою [4] також передбачається евакуація лише матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у **державній власності**. Але не визначено, що робити з культурними і матеріальними цінностями (підприємствами, закладами, банківськими, науковими та іншими установами тощо), які не перебувають або перебувають частково в державній власності, перебувають у комунальній власності та мають велику оборонну, економічну, промислову, культурну значущість для держави. Під час окупації Криму та частини територій Донецької та Луганської областей Російська Федерація під гаслом **націоналізації** захопила всі матеріальні й культурні цінності незалежно від форм їхньої власності та не зважаючи на законодавство України і міжнародно-правові норми.

Можна зробити висновок, що до 2014 р. законодавство у сфері цивільного захисту в питаннях евакуації основну увагу приділяло питанням евакуації населення в разі надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. З початком агресії Росії проти України у 2014–2015 рр. евакуація населення фактично не проводилася. Ті громадяни, котрі вимушено покинули окуповані території, одержали інший статус – «тимчасово переміщених осіб» – і законодавчу неврегульованість

питань щодо їх розміщення, забезпечення та інших соціальних гарантій.

Евакуація матеріальних і культурних цінностей передбачалась лише в разі наявності часу на її проведення. Але при цьому не було конкретизовано, які саме матеріальні й культурні цінності підлягають евакуації (перелік) та не визначено відповідальних за її проведення. На даний час це питання також до кінця не вирішене.

Крім того, слід зазначити, що в Україні відбувається зміна системи її адміністративно-територіального поділу. Метою даної реформи є зменшення кількості районів і надання більших повноважень органам місцевого самоврядування та громадам [5, 6]. Ці процеси, беззаперечно, мають значний вплив на функціонування територіальної підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту, в тому числі в питаннях організації та здійснення заходів евакуації.

Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану» [7] визначено, що «мета введення надзвичайного стану – усунення загрози та якнайшвидша ліквідація особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку при спробах захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, для відновлення конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства».

При цьому зазначено, що у зв'язку з надзвичайними ситуаціями техногенного або природного характеру може здійснюватися «тимчасова чи безповоротна евакуація людей з місць, небезпечних для проживання, з обов'язковим наданням їм стаціонарних або тимчасових жилих приміщень» [7].

Необхідно звернути увагу на те, що проведення заходів евакуації в разі спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства зазначеним Законом не передбачене, а в разі надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не є обов'язковим.

Законами України «Про правовий режим воєнного стану» [8, 9] визначено, що «Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності...».

При цьому в Законі [8], що діяв до 2015 р., було визначено «проводити евакуацію населення з місць і районів, небезпечних для проживання, а також підприємств, установ, організацій та матеріальних цінностей, які мають важливе державне, господарське і культурне значення».

Новим Законом [9] серед заходів правового режиму воєнного стану передбачено «проводити евакуацію населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю, а також матеріальних і культурних цінностей, якщо

виникає загроза їх пошкодження або знищення, згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України». Цим Законом передбачається також обов'язкова евакуація осіб, які утримуються під вартою, перебувають в ізоляторах тимчасового тримання, слідчих ізоляторах, установах виконання покарань, розташованих у місцевостях, наближених до районів, де ведуться бойові дії, до відповідних установ, розташованих у безпечній місцевості [9].

Слід зазначити, що в умовах сучасних збройних протистоянь з використанням новітніх засобів розвідки, управління, ураження, доставки та переміщення військ із широким застосуванням гібридних технологій, введення режиму воєнного стану фактично може збігатися з початком війни, або події розвиватимуться за варіантом ведення гібридної війни Росії проти України. Фактично війна триває вже шостий рік, а воєнний стан так і не введений. Конфлікти, спровоковані Росією на території України, перетин кордону її військовими формуваннями нею не визнається. Україна з метою захисту своєї території та встановлення Конституційного ладу, розпочала антитерористичну операцію, що із часом трансформувалася в операцію Об'єднаних сил. Навіть добре сплановані заходи з евакуації за цих умов повноцінно реалізувати було неможливо. При цьому в чинному Законі [9] передбачається евакуація матеріальних і культурних цінностей, якщо «виникає загроза їх пошкодження або знищення», але не передбачається їх евакуація в разі загрози захоплення за можливої окупації певних територій.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу законодавчих актів можна зробити висновок, що питанням евакуації в разі надзвичайних ситуацій воєнного характеру не приділяється належної уваги. Законодавчі і нормативно-правові акти практично не враховують особливостей процесів виникнення і розвитку надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру та надзвичайних ситуацій воєнного характеру.

Надзвичайні ситуації природного характеру мають певну **циклічність**, а надзвичайні ситуації техногенного характеру – певну **випадковість** (недотримання державних стандартів, порушення технічних вимог, технологічних процесів тощо). Досвід запобігання їм та ліквідації їхніх наслідків свідчить про те, що в більшості випадків обстановка буде передбачуваною, такою, що прораховувалася та прогнозувалася під час розробки планів ліквідації. Проблемні питання, що обов'язково виникатимуть під час ліквідації конкретної надзвичайної ситуації, можуть вирішуватися коригуванням планів, у тому числі й заходи з евакуації населення та матеріальних цінностей.

Зовсім по-іншому розвиваються події в умовах надзвичайних ситуацій воєнного характеру, особливо в умовах гібридних війн. Кількість способів і методів ведення гібридної війни практично не обмежена. Це дає агресору змогу задовго до початку прямих воєнних дій виявляти та впливати на найбільш уразливі місця країни, що вже

стала жертвою агресії, іноді навіть не підозрюючи про це. Маючи перевагу в часі, використовуючи фактори раптоності й непередбачуваності, країна-агресор діятиме таким чином, щоб не допустити виконання спланованих заходів евакуації, захопити не лише територію, а й населення, матеріальні фінансові, інформаційні ресурси, культурні цінності. Саме так відбулося в окупованому Росією Криму та в окремих районах Донецької та Луганської областей.

Продовжуючи гібридну агресію, Росія робить спроби подальшого розпалювання збройного конфлікту в східних регіонах України. Окупація частини території України та ведення бойових дій у Донецькій та Луганській областях зовсім не означають, що агресії не зазнає вся територія держави. Поширення агресії в різних її формах – це лише питання поставленої Росією мети, часу та можливостей України своєчасно реагувати на загрозу й ліквідувати її наслідки.

За результатами аналізу законодавчих актів з питань евакуації та досвіду розв'язання і ведення гібридної війни Росією проти України можна визначити внутрішні та зовнішні фактори, що мали негативний вплив на виконання заходів з евакуації. До внутрішніх факторів слід віднести:

- недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази з питань підготовки та проведення заходів евакуації;
- неготовність та неузгодженість планів евакуації;
- неспроможність відповідальних посадових осіб на всіх рівнях управління приймати рішення щодо реалізації планів евакуації.

Зовнішніми факторами слід вважати:

- розвідувальні, вогневі та мобільні можливості збройних сил країн, які можуть бути потенційними агресорами;
- впливи терористичного характеру;
- діяльність сепаратистських і псевдо-патріотичних рухів, громадян з колабораціоністськими уподобаннями та агентів впливу, які можуть обіймати ключові посади в органах державного і військового управління, місцевого самоврядування, очолювати певні галузі економіки або їх напрями;
- інші дії, котрі останнім часом прийнято розглядати як складові «гібридної війни».

І зовнішні, і внутрішні фактори негативного впливу надзвичайних ситуацій воєнного характеру базуються на **цілеспрямованій діяльності** людей та мають ознаки **керованості (або некерованості)**.

Тому для забезпечення незалежності й суверенітету держави в умовах сучасної гібридної війни до оборони повинні бути залучені всі її інституції. Діяльність складових сектору безпеки та оборони має бути скоординована й узгоджена таким чином, щоб вчасно та комплексно реагувати на агресію з будь-якого напрямку на будь-яку сферу діяльності. У деяких країнах це має назву «тотальна оборона».

Базовою основою такої «тотальної оборони» можуть бути лише якісно розроблені та взаємоузгоджені законодавчі акти у сфері оборони, сфері цивільного захисту та інших сферах діяльності України.

При цьому завдання щодо забезпечення конституційного права зі збереження життя і здоров'я громадян, недопущення (мінімізації) фінансових, матеріальних, культурних втрат в умовах війни є найважливішими та потребують першочергового законодавчого регулювання. Одне з таких завдань – це своєчасне здійснення заходів евакуації з районів можливих бойових дій та окупації.

Передусім необхідно провести чіткий розподіл повноважень та відповідальності між органами управління, які приймають рішення на евакуацію (Кабінетом Міністрів України; Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями; районними, районними в містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, відповідними органами місцевого самоврядування; керівниками суб'єктів господарювання) [3] та органами державної влади (установами, організаціями), відповідальними за планування евакуації (Мін'юстом, Укрдержархівом, Мінкультури, іншими центральними й місцевими органами виконавчої влади, центральними органами виконавчої влади, які здійснюють управління об'єктами державної власності, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави, Держрезервом, державним концерном «Укроборонпром», Національним банком, Національною академією наук, національними галузевими академіями наук) [4].

Потребує перегляду також перелік матеріальних і культурних цінностей, які підлягають евакуації [4]. До переліку необхідно включити матеріальні й культурні цінності не лише державної, а й інших форм власності, що мають стратегічне значення. Має бути проведений відповідний аудит, визначений перелік таких цінностей. Саме поняття матеріальні й культурні цінності повинно мати ширше значення. Наприклад, інформація (інформаційні ресурси) сьогодні не менш важливі, ніж матеріальні цінності. Вирішення цього завдання також потребує додаткового врегулювання питань організації та всебічного забезпечення евакуації матеріальних і культурних цінностей, які не перебувають у державній власності.

В умовах загрози виникнення надзвичайної ситуації воєнного характеру необхідно враховувати можливі способи і методи гібридної агресії противника та визначити порядок (алгоритм) проведення евакуації, передбачивши при цьому можливість виконання заходів як плановим, так і розпорядчим порядком (децентралізовано).

Планово евакуацію доцільно розпочинати і проводити поступово (поетапно), виходячи з обстановки. Окремі заходи проводити в разі ескалації обстановки, але ще до виникнення безпосередньої загрози війни. У разі різкої ескалації обстановки та за наявності безпосередньої воєнної загрози виконання заходів з евакуації необхідно прискорювати та нарощувати. Несвоєчасні, запізнілі

рішення щодо підготовки і початку евакуації ускладнюватимуть виконання спланованих заходів у певній прогресії відповідно до загострення обстановки та обмеженості в часі.

Проведення евакуації розпорядчим порядком (децентралізовано) вимагатиме прийняття в найкоротші терміни оперативних та аргументованих рішень від керівників усіх ланок управління та накладатиме особливі вимоги до їхньої професійності і здатності керувати в екстремальних умовах.

Для досягнення мети й повного виконання заходів евакуації має бути посилено персональну відповідальність керівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, військових адміністрацій за виконання ними обов'язків та заходів з евакуації.

Висновки

Законодавчими актами у сферах цивільного захисту та оборони в питаннях евакуації основна увага приділяється евакуації населення, матеріальних і культурних цінностей у разі загрози виникнення та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру.

Законодавчі акти не враховують особливостей підготовки та проведення евакуації в умовах гібридної війни.

Захоплення (окупація) території разом з населенням, матеріальними та культурними цінностями противником ставиться за мету та розглядається як складова наступальної операції (гібридної агресії).

В умовах сучасної гібридної війни держава повинна готуватися до протидії противнику, виходячи з концепції «тотальної оборони», використовуючи всі свої можливості й ресурси. Підготовка до проведення евакуації з територій, які можуть бути захоплені агресором, має плануватися як окрема складова такої оборони.

Важливість, комплексність і складність завдань з евакуації в умовах війни потребує розроблення окремого Закону України «Про евакуацію».

Перелік літератури

1. Донбас і Крим: ціна повернення [Електронний ресурс]: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – 474 с. – Режим доступу : <https://niss.gov.ua/publikacii/monografii/donbas-i-krim-cina-povernennya-monografiya>.

2. Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України № 1932-ХІІ від 6 грудня 1991 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

3. Кодекс цивільного захисту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>.

4. Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України № 841 від 30 жовтня 2013 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-p>.

5. Про добровільне об'єднання територіальних громад [Електронний ресурс] : Закон України № 157-VIII від 5 лютого 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.

6. Про утворення та ліквідацію районів [Електронний ресурс] : постанова Верховної Ради України № 3650 від 17 липня 2020 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-IX>.

7. Про правовий режим надзвичайного стану [Електронний ресурс] : Закон України № 1550-III від 16 березня 2000 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>.

8. Про правовий режим воєнного стану [Електронний ресурс] : Закон України № 1647-III від 6 квітня 2000 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1647-14>.

9. Про правовий режим воєнного стану [Електронний ресурс] : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-42-45

УДК: 327.51:355.09+326.1

Л. В. Кримець,

доктор філософських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (соціально-гуманітарних проблем) кафедри суспільних наук Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського,

О. С. Бойченко,

кандидат технічних наук, начальник науково-дослідної лабораторії забезпечення охорони державної таємниці та захисту інформації наукового центру Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова,

Б. В. Кримець,

головний спеціаліст відділу Центрального управління охорони державної таємниці та захисту інформації Генерального штабу Збройних Сил України

Аналіз основних методологічних засад, закладених у проєкт доктрини зі скритого управління військами (силами)

Метою статті є аналіз основних методологічних засад, закладених у проєкт Доктрини зі скритого управління військами (силами), розроблений робочою групою офіцерів Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова спільно із Центральним управлінням охорони державної таємниці та захисту інформації Генерального штабу Збройних Сил України. Ця Доктрина є системою поглядів на порядок організації, забезпечення та контролю стану скритого управління військами (силами) під час застосування сил оборони та їх підготовки до застосування. Документ ґрунтується на досвіді управління військами (силами) під час навчань і мобілізаційних заходів, під час застосування підрозділів охорони державної таємниці та захисту інформації в процесі проведення антитерористичної операції (операції Об'єднаних сил) на сході України, а також ураховує світовий досвід ведення воєнних дій у воєнних конфліктах та досвід країн – членів і партнерів НАТО.

Ключові слова: доктринальні документи Збройних Сил України, АJP-3, скрите управління військами (силами), армії країн – членів НАТО, Збройні Сили України.

© Л. В. Кримець, О. С. Бойченко, Б. В. Кримець, 2019

Актуальність. Співпраця між Україною й НАТО в галузі реформування структур безпеки та оборони є вирішальною для продовження трансформації безпекової позиції України й залишається важливою складовою поточних демократичних перетворень. Керівництво Північноатлантичного альянсу зазначає, що «суверенна, незалежна та стабільна Україна, твердо віддана демократії та верховенству закону, є ключовою для євроатлантичної безпеки» [1].

Відповідно до Доктрини об'єднаних сил НАТО (Allied Joint Doctrine, AJP-01), під час сучасних операцій існує ймовірність співпраці сил НАТО зі збройними силами країн, котрі не є членами НАТО, навіть у рамках командної структури НАТО (NCS). Країни, які не є членами НАТО, можуть підсилювати політичну вагу й легітимність операції, а також надавати додаткові військові підрозділи. Користь від співпраці зі збройними силами країн, які не є членами НАТО, є більшою, ніж будь-які проблеми з оперативною сумісністю [2].

З метою наблизити спроможності Збройних Сил України до вимог Північноатлантичного альянсу робоча група офіцерів Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова спільно із Центральним управлінням охорони державної таємниці та захисту інформації Генерального штабу Збройних Сил України розробила Доктрину зі скритого управління військами (силами) (далі – Доктрина) – документ, який визначає порядок підготовки, організації, забезпечення та контролю стану скритого управління військами (силами) під час виконання завдань за прийнятими сценаріями виникнення й розвитку ситуацій воєнного характеру, а також принципи та підходи до їх застосування.

Метою статті є аналіз основних методологічних засад, закладених у проєкт Доктрини зі скритого управління військами (силами) Збройних Сил України.

Виклад основного матеріалу. Доктрина зі скритого управління військами (силами) Збройних Сил України розроблена на основі аналізу стандартів та керівних документів НАТО, серед яких: Allied Joint Doctrine (AJP-01), Allied Joint Doctrine for the Conduct of Operations (AJP-3), Allied Joint Doctrine for Information Operations (AJP-3.10), Allied Joint Doctrine for Operations Security and Deception (AJP-3.10.2), NATO Glossary of Terms and Definitions (AAP-06).

Правовою основою Доктрини є Конституція України, закони України, акти Президента України, Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, Кабінету Міністрів України з питань національної безпеки та оборони України, а також міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Під час роботи члени робочої групи керувалися вимогами Тимчасового порядку оформлення військових публікацій у Збройних Силах України, затвердженого наказом Генерального штабу Збройних Сил України № 460 від 26 грудня 2018 р. [3].

Відповідно до змісту стандарту НАТО АJP-01 доктрина визначається як «основні принципи, якими керуються військові сили під час своїх дій для досягнення (поставлених) цілей. Доктрина – це документ, керуватися яким необхідно обов'язково, але застосовувати його положення треба творчо» [2].

У свою чергу, розроблена Доктрина зі скритого управління військами (силами) Збройних Сил України є системою поглядів на порядок організації, забезпечення та контролю стану скритого управління військами (силами) під час застосування сил оборони та їх підготовки до застосування.

Слід зазначити, що відповідно до стандарту НАТО ААР-06 безпека – це умова, котра досягається, коли важлива інформація, матеріальні засоби, персонал, діяльність та об'єкти захищені від шпигунства, диверсій, підривної діяльності, тероризму і збитків, а також від втрати чи несанкціонованого розголошення [4].

Відповідно до стандарту НАТО АJP-3.10.2 основною вимогою досягнення взаємосумісності сил Альянсу в частині забезпечення безпеки є впровадження спільних підходів до планування та проведення операцій і підготовки персоналу на основі дотримання спільних вимог і відповідальності [5].

Відповідно до стандарту НАТО АJP-3 забезпечення безпеки є одним з основних принципів планування та організації спільних і багатонаціональних операцій. Активні й пасивні заходи забезпечення безпеки та скритості під час планування та здійснення операцій допомагають протидіяти поширенню критично важливої інформації [6].

Доктрина зі скритого управління військами (силами) є найвищим документом в ієрархії доктринальних документів Збройних Сил України та є аналогом відповідних доктрин НАТО за напрямом АJP-3 (планування, ведення та оцінювання відповідності спланованим діям в об'єднаних операціях) у частині забезпечення скритості управління військами (силами).

Доктрина ґрунтується на досвіді управління військами (силами) під час навчань і мобілізаційних заходів, під час застосування підрозділів охорони державної таємниці та захисту інформації в процесі проведення антитерористичної операції (операції Об'єднаних сил) на сході України, а також ураховує світовий досвід ведення воєнних дій у воєнних конфліктах і досвід країн – членів та партнерів НАТО.

З урахуванням положень керівних доктрин НАТО в тексті Доктрини зі скритого управління військами (силами) Збройних Сил України зазначено, що до управління військами як процесу висуваються вимоги, виконання яких є необхідною передумовою досягнення його мети. Основними з них є оперативність, стійкість, безперервність, скритність та якість.

Скритність управління військами (силами) є важливою умовою застосування сил оборони держави та має на меті забезпечити збереження в таємниці від противника

замислу і заходів підготовки та застосування військ (сил).

Автори Доктрини зі скритого управління військами (силами) підкреслюють, що управління військами (силами), яке здійснюється з виконанням вимог скритості, називається скритим.

У тексті документа вказано, що скрите управління військами (силами) – це управління військами (силами), яке організоване з дотриманням вимог скритості та має на меті збереження в таємниці від противника та інших сторонніх осіб інформації щодо управління військами (силами) та/або їхньої діяльності й визначає комплекс заходів з упровадження та безумовного дотримання вимог режиму секретності, технічного захисту інформації, безпеки застосування спеціальних видів зв'язку та криптографічного захисту інформації, протидії технічним розвідкам, захисту іншої інформації з обмеженим доступом з використанням засобів і систем захисту інформації, протидії технічним розвідкам.

Відповідно, система скритого управління військами (силами) – це сукупність (комплекс) організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та інших заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв, засобів і суб'єктів, які провадять діяльність у сфері охорони державної таємниці, криптографічного захисту інформації, технічного захисту інформації та протидії технічним розвідкам, об'єднаних з метою організації та забезпечення скритого управління військами відповідно до законодавства й керівних документів.

Досить детально в тексті документа проаналізовані вимоги скритості управління військами (силами).

Скритість управління військами (силами) досягається впровадженням і безумовним виконанням комплексу заходів з охорони державної таємниці, криптографічного захисту інформації, технічного захисту інформації, протидії технічним розвідкам і надання електронних довірчих послуг шляхом створення ефективної системи скритого управління військами (силами), яка дає змогу забезпечити керованість, стійкість, надійність, живучість і безпеку скритого управління військами (силами) та досягнення мети управління вдень і вночі в будь-яких умовах діяльності військ, внутрішнього та зовнішнього впливу, погодних умовах, умовах місцевості тощо.

У Доктрині зазначено, що вимогами скритості управління військами (силами) є:

- додержання вимог режиму секретності;
- розмежування доступу (обмеження кола допущених осіб) до оперативних (бойових) документів;
- використання для постановки завдань підлеглим методу особистого спілкування (індивідуального доведення);
- застосування для доведення секретної інформації та інформації з обмеженим доступом виключно засобів (систем) криптографічного захисту інформації та спеціального зв'язку, допущених до експлуатації встановленим

порядком, із суворим дотриманням вимог правил користування засобами криптографічного захисту інформації та вимог з безпеки застосування засобів спеціального зв'язку;

- заборона використання для управління військами відкритих (не допущених до обробки) систем (каналів) зв'язку;

- застосування атестованих комплексів технічного захисту інформації на об'єктах інформаційної діяльності, де обробляється (озвучується чи циркулює в засобах електронно-обчислювальної техніки) інформація, яка становить державну таємницю;

- застосування комплексних систем захисту інформації з підтверженою відповідністю в автоматизованих системах, у яких обробляється секретна інформація та інформація з обмеженим доступом;

- застосуванням для доступу до інформації в автоматизованих системах надійних схем електронної ідентифікації з високим рівнем довіри та застосуванням кваліфікованих електронних довірчих послуг;

- упровадження заходів протидії технічним розвідкам на об'єктах протидії;

- приховане розміщення і переміщення пунктів управління та маскування;

- своєчасне виявлення та закриття можливих каналів витоку секретної інформації, а також аудиту інформаційної безпеки (захисту інформації з обмеженим доступом) у системі управління військами.

У тексті Доктрини також підкреслено, що склад і зміст вимог скритності управління військами (силами) в операціях завжди залежатиме від конкретних умов обстановки, резерву часу, рішень командувачів (командирів, начальників) і завдань військ.

Проаналізуємо основні методологічні засади, закладені в текст документа. Загальні принципи скритого управління військами (силами), зазначені в тексті Доктрини, характеризуються тим, що мають універсальний характер і впливають на всі ланки управління військами (силами).

Відповідно до тексту Доктрини зі скритого управління військами (силами) до загальних **принципів** скритого управління військами (силами) належать: цілеспрямованість, плановість, забезпеченість, підпорядкованість, взаємосумісність, відповідальність і професіоналізм.

Принцип цілеспрямованості визначає чітку постановку цілей (завдань) перед кожним підрозділом.

Принцип плановості скритого управління військами (силами) передбачає складання плану скритого управління військами (силами) та його реалізацію. Спланованість полягає в нормалізації умов виконання поставлених завдань щодо організації та забезпечення скритого управління військами (силами) та їх розподілі між виконавцями, в координації дій виконавців та їх інструктуванні, а також в організації та контролі виконання кожного етапу плану скритого управління військами (силами).

Принцип забезпеченості скритого управління військами полягає в усебічному забезпеченні процесу скритого управління шляхом розрахунку сил та засобів системи скритого управління військами (силами), необхідних для проведення операції, а також визначення порядку доукомплектування підпорядкованих підрозділів визначеними силами й засобами системи скритого управління військами (силами).

Принцип підпорядкованості скритого управління військами (силами) полягає у відокремленні рівнів управління військами (силами) і підпорядкованості нижчих рівнів вищим з одночасним розмежуванням скритого управління військами (силами) на кожному рівні управління.

Принцип взаємосумісності охоплює сумісність підрозділів та оперативну (організаційно-технічну) сумісність і полягає в узгодженості та стандартизації організаційно-штатних структур органів (підрозділів) охорони державної таємниці і захисту інформації та організаційно-технічних заходів, що впроваджуються.

Принцип відповідальності полягає в безумовному виконанні вимог скритності управління військами (силами) незалежно від посад і військових звань військовослужбовців, які залучаються до підготовки й застосування військ (сил).

Принцип професіоналізму полягає в залученні до виконання завдань скритого управління військами (силами) військовослужбовців з відповідною військовою спеціальністю (підготовкою).

Досить змістовною є наведена в тексті Доктрини класифікація методів виконання вимог скритності управління військами (силами).

Відповідно до тексту документа, методи виконання вимог скритності управління військами (силами) визначають порядок дій для забезпечення захисту інформації, яка циркулює в системі управління військами (силами).

За ступенем прояву активності дії (впливу) методи виконання вимог скритності управління військами (силами) поділяються на пасивні, активні та інтерактивні.

За способом дії (впливу) методи виконання вимог скритності управління військами (силами) поділяються на інженерно-технічні, організаційно-розпорядницькі, соціально-психологічні.

Інженерно-технічні методи забезпечення скритності управління військами (силами) охоплюють сукупність заходів, спрямованих на запобігання або ускладнення добування засобами технічної розвідки інформації щодо управління військами (силами) та/або їх діяльності.

Організаційно-розпорядницькі методи виконання вимог скритності управління військами (силами) охоплюють усі засоби впливу на посадових осіб шляхом визначення їхніх обов'язків, повноважень у частині захисту секретної інформації та іншої інформації з обмеженим доступом, установа кола повноважень, прав та обов'язків осіб, відповідальних за організацію,

забезпечення та контроль стану скритності управління військами (силами).

Соціально-психологічні методи виконання вимог скритності управління військами (силами) охоплюють сукупність засобів впливу на посадових осіб, застосування яких дасть змогу підвищити соціальну активність, мотивацію та відповідальність особового складу щодо виконання вимог скритності управління військами (силами).

Висновок. З огляду на викладене слід зазначити, що з метою активізації процесів досягнення Збройними Силами України відповідності критеріям членства в НАТО шляхом прискорення внутрішньодержавних реформ, переведення сектору безпеки та оборони України на стандарти НАТО і покращення взаємосумісності Збройних Сил України з арміями держав – членів НАТО члени робочої групи враховують у структурі і змісті Доктрини зі скритого управління військами (силами) Збройних Сил України загальні принципи і положення, які визначають засади скритого управління військами в арміях країн – членів НАТО.

Відповідно до директиви Генерального Штабу Збройних Сил України розробка Доктрини зі скритого управління військами (силами) Збройних Сил України покладається на Центральне управління охорони державної таємниці та захисту інформації Генерального штабу

Збройних Сил України за участю Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова. Усі питання, що стосуються цієї Доктрини, просимо надсилати до наукового центру Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова на адресу: 10004, м. Житомир, проспект Миру, 22, Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова, АСУ «Дніпро», zvivr@kvdiv.dod.ua.

Перелік літератури

1. Relations with Ukraine [Електронний ресурс] / NATO. – Режим доступу: https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_37750.htm.
2. Allied Joint Doctrine : NATO Standard AJP-01 / NATO. – Edition E Version 1. – Brussels : NATO Standardization Office (NSO), 2017. – 88 p.
3. Тимчасовий порядок оформлення військових публікацій у Збройних Силах України : затверджений наказом Генерального штабу Збройних Сил України № 460 від 26 грудня 2018 р.
4. NATO Glossary of Terms and Definitions : [NATO Allied publication] AAP-06 / NATO. – Edition 2019. – Brussels : NATO Standardization Office (NSO), 2019. – xxiv, 271 p.
5. Allied Joint Doctrine for Operations Security and Deception : NATO Standard AJP-3.10.2 / NATO. – Edition A Version 2. – Brussels : NATO Standardization Office (NSO), 2020. – 74 p.
6. Allied Joint Doctrine for the Conduct of Operations : NATO Standard AJP-3 / NATO. – Edition C Version 1. – Brussels : NATO Standardization Office (NSO), 2019. – 164 p.

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-46-54

УДК 35.071.1

І. Ф. Ролін,

доктор військових наук, доцент, професор кафедри тактико-спеціальних дисциплін Військового інституту танкових військ Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»,

Б. Й. Семон,

доктор технічних наук, професор, головний науковий співробітник науково-методичного центру організації наукової та науково-технічної діяльності Національного університету оборони України імені Івана Черняховського,

В. В. Марущенко,

кандидат біологічних наук, доцент, заступник начальника інституту з навчальної та наукової роботи Військового інституту танкових військ Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»,

І. Ю. Чернявський,

кандидат технічних наук, доцент, професор кафедри РХБ захисту Військового інституту танкових військ Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Маневрений підхід – концепція асиметричних сухопутних операцій НАТО

На підставі аналізу сучасної доктрини НАТО щодо сухопутних операцій, змісту базових понять, які застосовуються в державах Північноатлантичного альянсу, розкрито основні принципи маневреного підходу (*manoeuvrist approach*) до ведення сухопутних операцій, а також ключові ідеї та принципи децентралізованого управління (*mission command*). Висвітлено концептуальні розбіжності в підходах до управління військовою операцією порівняно з існуючими в силах оборони України.

Ключові слова: сухопутна операція, принципи управління військами, маневрений підхід.

© І. Ф. Ролін, Б. Й. Семон, В. В. Марущенко,
І. Ю. Чернявський, 2020

Постановка проблеми. Нарощування Російською Федерацією (РФ) ударних угруповань військ поблизу кордонів і на тимчасово окупованій території України вносить операцію сил оборони з відсічі збройній агресії в розряд особливо пріоритетних. У зв'язку із цим важливо зазначити, що, за версією аналітичної компанії Global Firepower, станом на 2020 р. рейтинг збройних сил РФ (без урахування ядерної зброї) є другим у світі (після Армії США). Україна в цьому рейтингу займає дуже достойне двадцять сьоме місце, втім, її сили оборони визнані у 6,5 раза менш потужними за армію ймовірного противника. Водночас Україна не є членом НАТО і має захищати себе самотужки на фронті завширшки понад 2300 км.

Вочевидь, для відсічі повномасштабній агресії за таких умов навряд чи будуть ефективними так звані «симетричні» дії, які з достатньою повнотою викладені в теорії воєнного мистецтва і передбачають створення потужних угруповань військ (сил) по всій лінії фронту для завдання агресору потрібного запобіжного збитку (навіть після втрат у результаті повітряного та ракетно-артилерійського удару противника).

Світовий досвід ведення сухопутних операцій свідчить, що за умов кількісної переваги на користь противника, відсутності суцільної лінії фронту, розосередження військ в операційному районі особливої актуальності набуває спроможність завдання агресору асиметричного збитку, який буде для нього неприйнятним.

«Саме за рахунок інновацій у воєнній справі ми зможемо дати гідну відсіч противнику, в тому числі і асиметричну. Нові доктрини мають забезпечити сумісність із силами Альянсу та подальше просування на шляху вступу до НАТО», – підкреслив Міністр оборони України у своїй промові на урочистому зібранні з нагоди Дня науки в Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського. Міністр зазначив також, що євроатлантична інтеграція України неможлива без формування нової організаційної культури Збройних Сил України (ЗСУ) [1]. Ця теза, на наш погляд, є важливою новизною в риториці очільника військового відомства, оскільки помилково вважати, що перейти на стандарти НАТО можна лише завдяки структурним нововведенням, технічному переоснащенню і введенню в дію (де-юре) низки публікацій НАТО у формі доктрин. Хоча зазначені заходи справді мають ключове значення, думається, що сумісність із силами Альянсу насамперед передбачає розуміння і позитивне сприйняття на психологічному рівні західних воєнних концепцій як західної філософії мислення і взаємовідносин у воєнній сфері. Іншими словами, не лише керівні документи сил оборони України мають бути адаптованими до парадигми «натовських стандартів» – основних принципів, термінології, оперативного мистецтва, тактики, методів і процедур, а й культура взаємовідносин персоналу (по горизонталі і вертикалі).

Отже, інновації у воєнній справі напряму пов'язуються із запровадженням принципів, процедур і стандартів

НАТО в діяльність сил оборони України (що є підтвердженням незмінності задекларованого Стратегічним оборонним бюлетенем курсу на досягнення сумісності ЗСУ зі збройними силами держав НАТО).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Данна стаття є логічним продовженням і доповненням розв'язання проблематики, яка була висвітлена в публікації [2] і полягає в наявності розбіжностей у розумінні українськими фахівцями принципів і військової термінології країн – членів НАТО, особливо у випадках, коли концептуально важливі терміни не мають прямого еквівалентного перекладу.

Метою статті є створення умов для підвищення сумісності сил оборони України із силами НАТО завдяки визначенню змісту принципів і базових понять у сфері планування і ведення сухопутних операцій, що застосовуються в державах Північноатлантичного альянсу.

Виклад основного матеріалу. Для адекватного розуміння термінів щодо військової операції (з урахуванням так званих «помилкових друзів перекладача»), важливо порівняти їхній зміст у вітчизняній військовій науці та в публікаціях НАТО і країн Північноатлантичного альянсу.

Спочатку доцільно усвідомити термін «доктрина» в незвичному для українських військових фахівців значенні. Адже традиційно ми вживаємо поняття Воєної доктрини України як систему поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування військової сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів [3]. Вочевидь у даному визначенні відстежується національний рівень. Для управління діями військ на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях українські військові фахівці використовують керівні документи з викладеною системою поглядів на сутність і зміст застосування військ, у яких, серед іншого, *якісно та кількісно визначаються найважливіші нормативні показники*, котрі вважаються основою для визначення способів дій військових формувань різного масштабу. І хоча в цих керівних документах зазначено, що їх необхідно застосовувати творчо, з урахуванням умов обстановки, однак традиційно склалося так, що з юридичного погляду відхилення від «статутних нормативів» за певних умов може стати причиною кримінальної відповідальності.

У країнах Альянсу термін «доктрина» (doctrine) тлумачиться як *основні принципи*, яким слідують військові сили у своїх діях в інтересах досягнення цілей. Від військового персоналу вимагається «зрозуміти мету цих принципів, загальну концепцію (філософію), щоб, використовуючи їх, спрямовувати своє мислення» [4]. Доктрини є публікаціями, які відрізняються ступенем деталізації і групуються за рівнями управління та сферами застосування. Деталізовані публікації не допускають двозначнос-

ті трактувань, щоб мінімізувати непорозуміння під час взаємодії. *Кількісні нормативні значення показників для проведення дій (принаймні в абсолютних одиницях вимірювання) в доктринах зазвичай не визначаються.*

Усталений у вітчизняній військовій теорії та практиці термін «операція військ (сил)» або (коротше) «військова операція» традиційно виражає сутність форми застосування військ (сил), масштаб якої більший за тактичний і розуміється як сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем і часом одночасних або послідовних бойових дій, боїв, ударів і маневру, інших дій (спеціального характеру), які проводяться за єдиним замислом і планом для виконання визначених *оперативних (оперативно-тактичних)* завдань у визначених зонах, у встановлений період та під єдиним керівництвом.

Натомість в Альянсі широко вживають термін «операція тактичного рівня». У їхніх публікаціях під терміном «операція» (operation) розуміють *військову дію*, спрямовану на виконання стратегічного, тактичного, забезпечувального, тренувального чи адміністративного військового завдання (місії). В іншому значенні – це *бойовий процес*, який охоплює пересування, забезпечення, наступ, оборону і маневри, необхідні для досягнення цілі будь-якого бою чи кампанії (далі в статті саме в цьому значенні застосовуватиметься термін «операція») [4]. Тому близьким за змістом до українського терміна «військова операція» доцільно вважати «натовський» термін «кампанія» (campaign) як низка операцій, запланованих і проведених для досягнення стратегічної цілі. У цьому визначенні «стратегічні цілі» можуть указувати як на оперативний, так і на стратегічний рівні управління, оскільки на *оперативному рівні (operational level)* кампанії основні операції проводяться для досягнення стратегічних цілей у зонах бойових дій, а на *стратегічному (strategic) рівні* країна (група країн) визначає *цілі національної (міжнаціональної) безпеки* і розгортає національні, включно з військовими, ресурси для досягнення цих цілей [4]. Іншими словами, оперативний рівень скеровує дії на досягнення стратегічних цілей у певній зоні бойових дій, а стратегічний рівень – на досягнення (стратегічних) цілей національного та міжнаціонального масштабу. Доречно згадати, що англійський термін «commander» має два значення в українській мові: командувач і командир. Також українському терміну «операція військ (сил)» відповідає «натовський» термін «операція повного спектра» (full spectrum operations), під яким розуміють поєднання наступальних, оборонних, стабілізаційних дій та операцій цивільної підтримки, коли сили виконують синхронізовані дії летального і нелетального характеру (залежно від розвитку оперативної обстановки) згідно з місією [5]. Західна термінологія також містить поняття *повномасштабної війни (general war)* як збройного конфлікту між основними силами, до якого залучаються всі наявні ресурси ворогуючих сторін, а природне існування ворогуючих сторін перебуває в небезпеці [4].

Рис. 1. Традиційне представлення процесу ведення військової операції в силах оборони України

У військовій сфері, поряд з розумінням категорії «військова операція» як форми застосування військ (сил), важливе значення з погляду управління має поняття *процесу ведення військової операції*. У вітчизняній військовій теорії цей процес концептуально не змінювався і представляється як послідовне (чи паралельне) виконання низки функцій, як-от: планування, організація (організаторська робота), підготовка (органів управління, військ і району дій) та виконання плану операції (рис. 1).

У вітчизняній теорії та практиці управління військами традиційно важливими вважаються принципи централізації, а також твердість і наполегливість у реалізації прийнятих планів. Уточнення документів плану операції (бойових дій) здійснюється за результатами його аналізу та оцінювання, але не за результатами оцінювання самої операції. Оцінювання перебігу ведення операції (як стандартизована процедура) керівними документами не визначене, а на практиці відбувається за фактом виконання (невиконання) завдання. Критерії оцінювання плану (пріоритетність, узгодженість, безперервність і повнота) апріорі визначені керівними документами з управління військами і є обов'язковими. Утім, більшість із цих критеріїв, на жаль, мають складний для розуміння фізичний зміст, і виміряти їх кількісно не видається можливим.

У силах Альянсу процес ведення операцій (operations process) – це основні функції командування та управління (command and control), що виконуються під час ведення бойових дій/операцій: планування, підготовка, виконання завдань і безперервне оцінювання ситуації. Командири є рушійною силою процесу ведення операцій. У публікаціях НАТО і країн – членів Альянсу процес ведення операції подається циклічно, а кожна функція командування та управління (планування, підготовка і виконання) супроводжується безперервним оцінюванням, як показано на *рисунок 2* [4, 6].

Оцінювання являє собою порівняння прогнозованих результатів з реальними подіями з метою визначення загальної ефективності застосування військ та прогресу в досягненні визначених цілей і створенні бажаних кінцевих умов. Воно є безперервним, іде попереду і направляє всі функції процесу ведення операцій та завершує кожен етап чи фазу операції. Процедура оцінювання застосовується в кожній ланці управління. У загальному вигляді ця процедура охоплює: моніторинг поточної обстановки для збирання релевантної інформації; аналіз прогресу в досягненні проміжних цілей та кінцевого стану; рекомендації або скеровування дій для поліп-

шення. *Ключовим аспектом аналізу прогресу є визначення відхилень – різниці між поточною обстановкою та прогнозованою (плановою)*. Із цією метою в кожному підрозділі штабу розробляються декілька критеріїв за напрямками діяльності на кожен етап операції. Використовують критерії двох типів, а саме: критерії показників ефективності (MOEs) та критерії показників виконання (MOPs). Критерії першого типу призначені для вимірювання ефективності обраного плану дій, допомагаючи визначити, чи були проміжні цілі досягнуті в процесі виконання завдання, і відповідати на запитання: «Чи робимо ми правильні дії?». Критерії другого типу призначені для вимірювання ступеня завершеності завдання і визначення відповідності процесу виконання встановленим стандартам та відповіді на такі запитання: «Чи було завдання виконане?» та «Чи було завдання виконане за стандартом?». Ґрунтуючись на значеннях відхилень, штаб готує рекомендації командирів як скорегувати перебіг операції, щоб виконати завдання ефективніше. Офіцери штабу обґрунтовують зміни, які мають достатні переваги, і подають їх як рекомендації командирів або вносять корективи в межах делегованих їм повноважень.

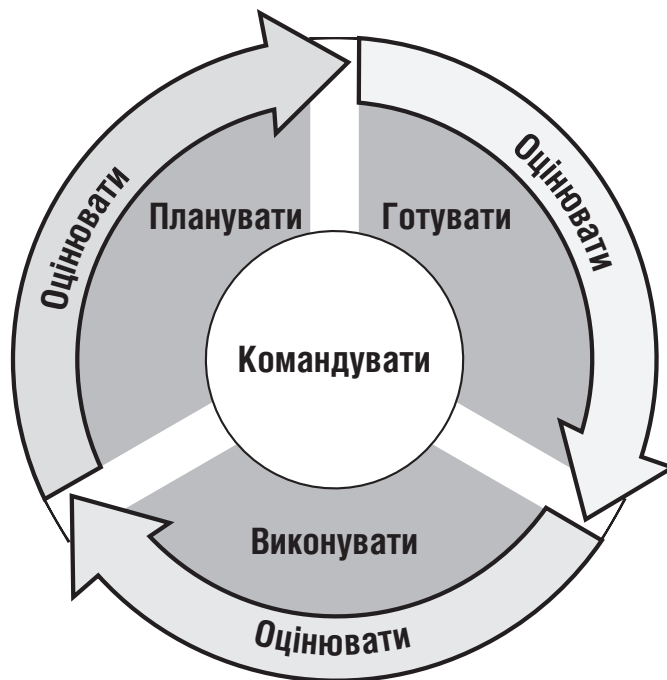

Рис. 2. Представлення процесу ведення військової операції в силах Альянсу

З використанням цих рекомендацій і на основі власних оцінок командир вирішує, як змінити перебіг операції, щоб краще виконати завдання. Якщо результати не відповідають очікуванням, командири визначають, чи відбувається це через збій у реалізації плану чи сам план та його логіка є помилковими. Передбачена також процедура відмови від чинного (неефективного) плану [6].

Сучасною доктриною НАТО щодо сухопутних операцій [4] (далі – Доктрина) визначено, що Об'єднані сили НАТО для проведення військової кампанії зазвичай залучають сухопутні, морські, повітряні, повітряно-космічні компоненти (сили) та сили спеціального призначення, які координуються за єдиним планом. Сухопутні операції (як елементи військової кампанії) проводяться з метою захоплення й утримування певних територій, контролювання й захисту населення, як правило, протягом тривалого часу. Сухопутні сили діють у середовищі, яке є непередбачуваним, складним, динамічним і антагоністичним. «Війна відбувається в середовищі, що складається з небезпеки, фізичних переважень, невизначеності та випадковості. Все у війні просто, але навіть найпростіша річ стає складною, оскільки обростає незліченною кількістю дрібних і непередбачуваних обставин і невизначеністю, що виникають випадково і неминуче супроводжують війну реальну, на відміну від війни, яка викладається на папері та в планах» [7]. Отже, хаос і невизначеність домінують у сухопутних операціях, і тим вони принципово відрізняються від операцій в інших середовищах (повітряно-космічній, морській). Відповідно, управління та організація сухопутних військ також кардинально відрізняються від інших. Передбачення є рідкісним явищем, що робить централізоване прийняття рішень і процес віддання деталізованих наказів неефективними.

Для мінімізації впливу невизначеності та мінливості обстановки сучасною Доктриною визначена низка положень, зокрема:

- під час дій потрібно покладатися насамперед на принципи, а не на розпорядження;
- плани мають бути простими і зрозумілими, без надмірної деталізації, зосереджуватися на основних елементах операції;
- необхідною умовою успіху в операціях є спроможність відважитися на ризик, однак ризик має бути прорахованим і керованим;
- в операціях визначений спосіб дій може «не спрацювати», тому для досягнення результату більшою мірою потрібно покладатися на досвід, прагматизм і здоровий глузд, ніж на плани.

На *рисунку 3* подано логічну структуру концептуального підходу до планування й ведення сухопутної операції, викладеного в Доктрині.

Центральне місце зазначеної доктрини займає *концепція маневреного підходу*, яка базується на таких основних принципах [4]:

- опора на децентралізоване командування (mission command¹);
- комбінація летальних і нелетальних засобів впливу (атак) не стільки на фізичну (матеріальну) складову противника, скільки на його розуміння, згуртованість, волю до опору;
- виявлення вразливих місць противника і раптове точкове застосування удару (shock action) з метою дезорганізації противника;
- захоплення, збереження і розвиток ініціативи із застосуванням рішучого тиску в місцях, де противник найменше на це очікує.

Планування маневреного підходу ставить на перший план розуміння ситуації та маніпулювання людською природою, використання вразливих сторін противника, застосування непрямих та оригінальних способів дій і мінімізацію втрат. Цей підхід пропонує швидкі результати або результати значно більші, ніж застосовані ресурси, тому він є привабливим для слабшої сторони в кількісному плані або сторони, яка хоче звести до мінімуму обсяг задіяних ресурсів. Сучасні бойові дії, як правило, не бувають симетричними. Асиметрія завжди має місце через відмінності в намірах, доктрині, складі сил, культурі, технологіях і масштабі ворогуючих сторін. Тому в НАТО вживаним є поняття *асиметричної загрози*, під якою розуміють загрозу, що виникає від потенційного використання різнорідних засобів або способів обійти чи звести нанівець переваги противника, використовуючи його слабкі сторони, щоб отримати непропорційний результат [8].

Ступінь досягнення бажаних кінцевих умов (*див. рис. 3*) завжди співвідносять з людськими і матеріальними втратами. Однак фізичне знищення не часто буває метою операції. Натомість зміни в поведінці противника в бік втрати його волі і згуртованості та, як результат, зниження бажання продовжувати спротив, вважаються важливими ознаками успіху в сухопутній операції. На індивідуальному рівні чи на рівні підрозділу зміни в поведінці противника мають проявлятися у вигляді переважання таких емоцій, як здивування, страх, шок і паніка. Успіх на різних етапах може характеризуватися не лише терміном «перемога», а й іншими термінами, як-от: примирення, стабілізація, прийняття мирного плану.

Під терміном «*бойовий потенціал*» (fighting power) у НАТО розуміють *фактичний стан військ на конкретний момент часу, що складається з концептуального компоненту* (охоплює доктрину, воєнну теорію, розуміння обстановки); *морального компоненту* (охоплює переконаність у правоті, підтримку населення, мотивацію персоналу, командування та управління, навченість, добробут, дотримання гуманітарних норм) і *фізичного компоненту* (як поєднання персоналу, озброєння, техніки, матеріальних засобів з їх ефективним розміщенням, обслуговуванням і відновленням) [4].

¹ Еквівалентного перекладу українською мовою не визначено.

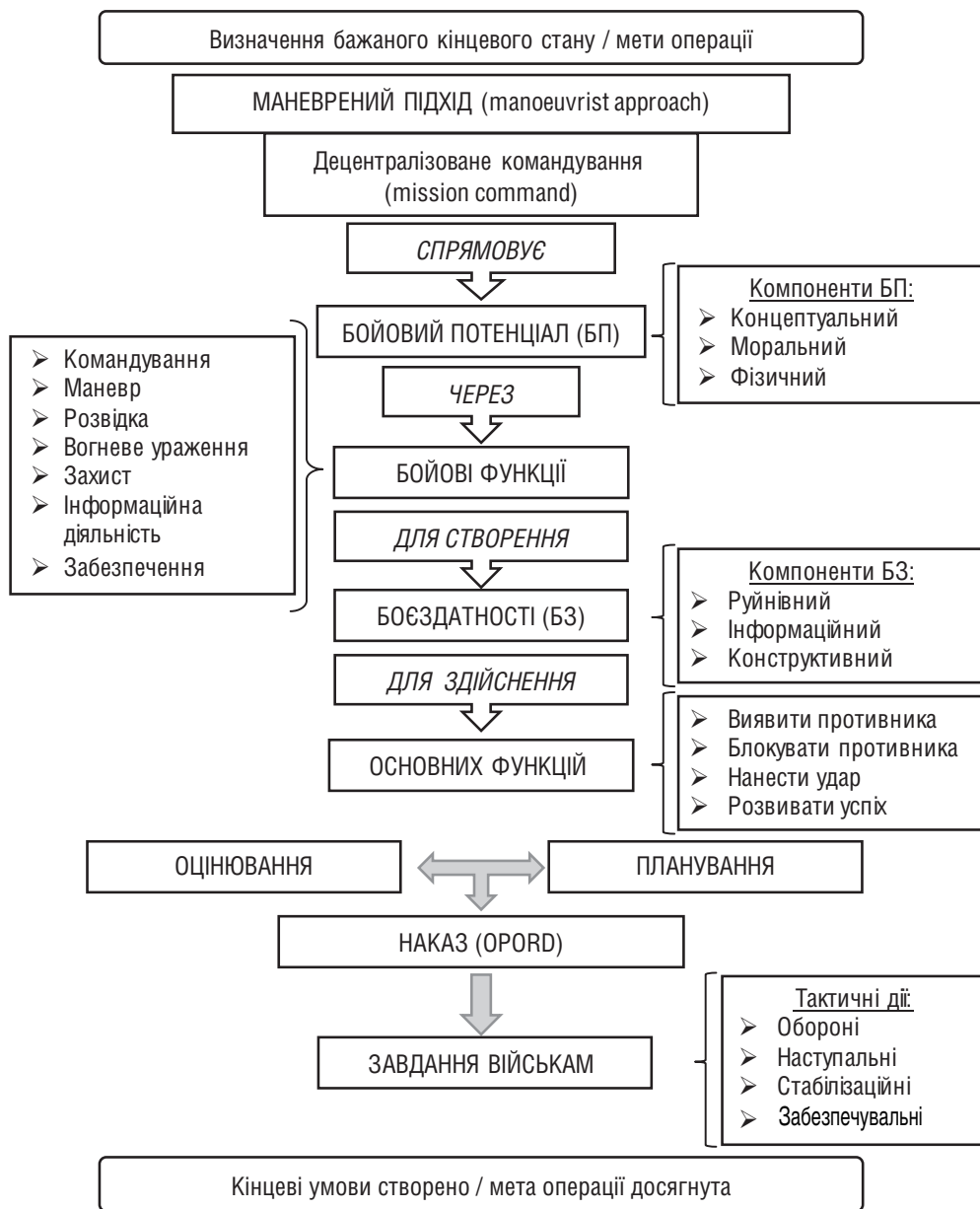

Рис. 3. Логічна структура концептуального підходу до планування й ведення сухопутної операції за стандартом НАТО

Похідним від бойового потенціалу є термін «*боездатність*» (combat power), під яким у НАТО традиційно розуміли наявні засоби руйнівної сили, котрі військово формування може застосувати проти противника в певний момент часу [8]. Утім, сьогодні сухопутні операції реагують на ширше коло ситуацій, де сили мають інші завдання, які можуть не бути руйнівними і можуть не бути спрямованими на противника. Тому боездатність – це не лише руйнівні засоби, а й конструктивні та інформаційні можливості, які військові формування можуть застосовувати в даний момент часу. Таким чином, термін «*боездатність*» трансформується й наразі трактується як *вимірювана сила, яку можна застосувати в конкретній місії в конкретний момент часу*. Перед операцією вона є

нереалізованим бойовим потенціалом, а в процесі операції її треба постійно генерувати. Визначається боездатність лише відносно умов обстановки і можливостей противника, а вимірювати її абсолютними числами не можна.

Як показано на *рисунок 3*, сухопутні сили створюють боездатність шляхом перетворення бойового потенціалу на ефективну дію, орієнтовану на конкретне завдання в часі та просторі, з використанням *бойових функцій (warfighting functions)*. Тоді як бойовий потенціал забезпечує командира силою, бойові функції характеризують функціональні можливості, які використовуються для створення специфічних ефектів під час сухопутних операцій. Шість бойових функцій (маневр, розвідка, вогневе ураження, захист, інформаційна діяльність

і забезпечення) поєднуються центральною бойовою функцією – командуванням (command) в інтересах виконання місії. З використанням командування приймаються рішення. Розробляючи те, як кожна функція сприятиме досягненню кінцевого стану операції (схему маневру, замисел вогневої підтримки, замисел логістичного забезпечення тощо), командир створює *замисел дій* (concept of operations) – чітке і стисле формулювання способу дій, вибраного командиром для виконання конкретного завдання [8].

Для того, щоб здійснити маневрений підхід на тактичному рівні, важливе значення має розуміння основних елементів операції, або чотирьох *основних функцій* (виявити противника, блокувати противника, нанести удар противникові та розвивати успіх). Якщо функції виявити і блокувати противника створюють умови для подальших дій, то нанесення удару і розвиток успіху можуть мати вирішальне значення. Оборонні чи наступальні дії призначені для блокування противника. Вони можуть створити умови для нанесення удару. Виявлення, блокування, удар і розвиток успіху слід проводити паралельно або принаймні забезпечити плавний перехід від одного до іншого.

Ключовим елементом маневреного підходу є децентралізоване командування (Mission command – MCom), яке (у вузькому розумінні) визначається як *принцип командування, який підтримує централізований чіткий план з децентралізованим виконанням*. У широкому розумінні MCom є *філософією управління воєнними діями*, заснованою на врахуванні людського фактора в умовах мінливості й хаосу, які є природними для наземних операцій. Людина ставиться на чільне місце, оскільки від неї вимагається застосування всіх моральних і фізичних сил [4]. MCom запроваджений і розвивається в країнах Альянсу впродовж тривалого часу.

Історично відомо, що прообразом MCom є прусько-німецька доктринальна розробка (часів франко-пруської війни 1870р.) Auftragstaktik – «тактика досягнення цілей» (на противагу «тактиці виконання наказів»), яку у 20-х роках минулого століття втілював у вигляді військової реформи Ганс фон Зект, німецький державний і політичний діяч, ветеран Першої світової війни, начальник генерального штабу імперської армії Німеччини, який увійшов в історію як реформатор та засновник збройних сил німецької держави після Першої світової війни. Він бачив неефективність позиційного протистояння проти кількісно переважаючих російських угруповань військ і, навпаки, успішність застосування «тактики штурмових загонів», коли добре навчені командири низової ланки в рамках бойового завдання діяли самостійно, проявляючи ініціативу. Об'єктивною передумовою впровадження Auftragstaktik стала вимога Версальського договору про кількісне обмеження німецької армії (не більше 100 тис. осіб, у тому числі 4 тис. офіцерів). Фон Зект вважав, що невелика професійна армія буде значно кращою в управлінні, ніж масова, а маневр має стати

повноцінним методом війни (не буде перебільшенням вважати, що за часів нацистської Німеччини цей метод, у поєднанні з «планом Шліффена» трансформувалася у стратегію «Бліцкриг»). *Кожний офіцер, сержант і рядовий мав уміти управляти як мінімум на один рівень вище. Сержанти були спроможні командувати ротами* (їхня кількість не обмежувалася умовами договору і до 1926 р. зростає до 57 тис. осіб). Фактично фон Зекту вдалося створити «армію офіцерів» – кістяк майбутнього сумнозвісного гітлерівського Вермахту [10].

Апеляція до історичних фактів зроблена з метою підкреслити необхідну й головну умову ефективного впровадження MCom, якою є *опора на компетентність і високий професіоналізм командного складу на всіх рівнях управління*.

З огляду публікацій НАТО і Сухопутних військ США у сфері управління військами [4–6] випливають *ключові ідеї та принципи MCom*.

1. *Особливі вимоги до командирів; їхня спроможність приймати самостійні рішення*.

Мінливість обстановки і непрогнозованість розвитку ситуацій, якими характеризуються сухопутні операції, накладають особливі вимоги на командирів усіх рівнів, найважливішою з яких є здатність приймати самостійні рішення. Лише розсудливі, проникливі і далекоглядні командири спроможні самостійно приймати зухвалі рішення й рішуче їх реалізовувати.

2. *Упорядкована свобода дій та ініціатива, з опорою на намір командира*.

Важливою умовою для самостійного прийняття рішень є свобода дій, яку командир має давати своїм підлеглим, якщо це не шкодить його наміру, оскільки намір командира не повинен залежати від рішень підлеглих, і командир є відповідальним за своїх підлеглих.

Усебічний контроль над підлеглими є неможливим і небажаним.

Децентралізоване командування передбачає, що ініціатива не просто може бути дозволеною – вона повинна вимагатися від усіх. Нерішучість і бездіяльність є незрівнянно згубнішими в сухопутних операціях порівняно з помилковим вибором способу досягнення цілі. Відповідно, командир має усвідомлювати, що покарання за бездіяльність у бою буде жорсткішим за покарання за помилкове рішення.

Водночас ініціатива не може бути дозволеною, якщо в командного складу немає єдиного розуміння тактики та оперативного мистецтва, а також якщо вони не знають наміру старшого командира або його не розуміють.

3. *Довіра і злагодженість*.

Домінуючим фактором для ефективного використання децентралізованого управління є довіра між особовим складом «по вертикалі та горизонталі». Довіра виникає із загальних поглядів на оперативне мистецтво, тактику, управління і з поваги до компетентності. Домогтися взаємної довіри можливо завдяки спільним тренуванням,

навчанням, на яких командири досягають взаємного розуміння, єдиної термінології та злагодженості в діях.

4. Гарні плану стимулюють ініціативу.

Планування – це процес, за допомогою якого командир і штаб переводять намір командира в специфічний варіант дій для підготовки і виконання, зосереджуючись на очікуваних результатах. Навіть якщо війська не виконують план саме так, як передбачалося, – і найчастіше саме так і трапляється – процес планування приведе до поліпшення розуміння обстановки, яке полегшує майбутнє прийняття рішень. Генерал армії США Дуайт Д. Ейзенхауер послався на цю якість планування, коли сказав: «Плани марні, але планування – це все» [6].

Оперативний план – це базова структура, яку можна адаптувати, а не сценарій, якого треба дотримуватися буквально. Ознакою гарного плану є не виконання дій, як заплановано, а те, чи забезпечує він ефективну дію в умовах непередбачених подій. Гарні плани й накази заохочують ініціативу.

Принципи планування, які допомагають зробити його ефективним, такі.

А. Командир – центральна фігура планування.

Планування є функцією командира й основним інструментом здійснення процесу командування. Саме командир є найважливішим учасником процесу планування, оскільки, як правило, він має найбільший досвід і врешті-решт відповідальний за виконання планів. План має відображати намір командира. Командири використовують плани й накази, щоб описувати своє розуміння і бачення (візуалізацію) та керувати бойовими діями під час виконання операцій. Вони забезпечують підходи до планування, які відповідають вимогам часу, простоти, рівню деталізації, а також нормам законодавства. Командири засвідчують обґрунтованість і придатність планів для використання.

Б. Командир планує всі операції повного спектра.

Сутність даного принципу полягає в усвідомленні командирами того, що замисел кожної окремої операції (дії) є складовою іншої.

В. Командир постійно перевіряє обґрунтованість припущень.

Припущення є обов'язковими і важливими для планування. Припущення – це гіпотеза про поточну ситуацію чи про майбутній розвиток подій, які вважаються правильними в разі відсутності доказів протилежного. Вони мають бути логічними і відображати реальний стан справ і не повинні ґрунтуватися на забобонах, упередженості, хибних історичних аналогіях чи видавати бажане за дійсне. Якщо хоча б одне *ключове* припущення виявиться помилковими, то штаб має коригувати план дій. Надмірність припущень призводить до підвищення ймовірності неправильності рішення, втім, невисловлене припущення може виявитися більш небезпечним, ніж висловлене неправильне припущення.

Г. Планування є безперервним.

Планування є безперервною й водночас циклічною діяльністю в процесі виконання операцій. Починаючись

як крок процесу ведення операцій (див. *рис. 2*), планування не завершується розробкою плану й наказу. Під час підготовки та виконання план постійно уточнюється, оскільки поліпшується розуміння обстановки. Підлеглі та інші сили, які діють у районі операції, забезпечують зворотний зв'язок щодо сильних і слабких сторін плану, вказуючи, як війська можуть діяти краще. За певних обставин командир може визначити, що план і наказ більше не відповідає обстановці, яка склалася. У цих випадках він переосмислює проблему та ініціює розроблення нового плану.

Д. Планування чутливе до часу.

Відводячи більше часу на планування, командир може досягти більшої синхронізації; однак будь-яка затримка у виконанні призводить до ризику втрати ініціативи. Своєчасний план той, який виданий настільки швидко, щоб надати підлеглим достатньо часу на планування, віддавання наказів та підготовку. Командири *дотримуються правила «однієї третини до двох третин»*, щоб розподілити наявний час. Вони відводять одну третину часу на власне планування та залишають дві третини часу нижчій ланці для її планування та підготовки. Навіть коли часу обмаль командир має розробити продукт (попереднє розпорядження), який містить достатньо інформації, щоб прийняти обґрунтоване рішення, а підлеглим – швидко оцінити обстановку та спланувати, підготувати і виконати необхідні дії.

Е. Ефективнішими є прості та гнучкі плани.

Прості плани – це не спрощені плани. Спрощеність означає ігнорування складності ситуації. Гарні плани спрощують складні ситуації, щоб полегшити їх сприйняття підлеглими (виконавцями).

Гнучкі плани допомагають підрозділам швидко адаптуватися до мінливої обстановки. Командир і штаб «вбудовують» у план можливості для ініціативи, передбачаючи події, щоб оперативно реагувати на погіршення ситуації.

Є. Командир уникає пасток планування.

Пастки планування – це помилки в підходах до планування, які виникають через неврахування командиром непередбачуваності та невизначеності військових операцій. Існує чотири пастки планування, яких командири мають уникати: прагнення спрогнозувати надто далеко майбутнє; надмірна деталізація; шаблонність мислення; зосередженість на дотриманні виконання плану (навіть усупереч ефективності дій), а не на створенні бажаних кінцевих умов (результатів).

5. Віддання наказів у формі *Mission-type orders* (наказ-завдання).

Наказ-завдання – це концептуальний підхід до розробки наказів, котрий акцентує увагу підлеглих на результатах, які мають бути досягнуті, а не на тому, як вони повинні їх досягати. Накази-завдання чітко передають підлеглим бойове завдання та намір командира, узагальнюють існуючу обстановку, описують мету операції та бажані кінцеві умови та викладають головну ідею

(замисел) операції. Накази-завдання містять усі компоненти постановка завдання (хто, що, коли, де і навіщо повинен виконати), водночас увага зосереджується на тому, що й навіщо потрібно зробити, не наказуючи, як саме це слід робити. Засоби контролю призначені для сприяння взаємодії, без нав'язування непотрібних обмежень на свободу дій. Накази-завдання повинні відповідати мінімально достатньому рівню деталізації, щоб не сковувати свободу й ініціативу підлеглих у їхньому реагуванні на непередбачувані ситуації, й водночас забезпечувати керівництво.

Накази-завдання сприяють гнучкості, надаючи підлеглим свободу, щоб скористатися наявними можливостями та ефективно реагувати на непередбачені дії з боку противника.

З наведених міркувань та аналізу впливають концептуальні розбіжності в підходах до управління веденням військової операції силами оборони України та силами Альянсу, які, на нашу думку, нині є актуальними (табл. 1).

Вочевидь, існує суттєвий концептуальний дисонанс і психологічні розбіжності між західними й українськими військовими практиками.

Наприкінці буде доречно процитувати американсько-го професора і дипломата Томаса-Даррелла Янга, який тривалий час був керівником проектів оборонного планування та управління наданням допомоги країнам Центральної та Східної Європи, зокрема у 2002–2015 рр. – Україні: «Західні концепції та концепції радянської спадщини є протилежними за своїм характером і вони не можуть співіснувати у функціональному сенсі в організації» [10].

Висновки

Західні концепції ґрунтуються на принципах децентралізованого управління (Mission command), використанні креативного підходу, коли керівники (командири) і солдати на всіх рівнях використовують упорядковану ініціативу, делегування повноважень, керуються насамперед обстановкою (а не сліпо дотримуються плану і наказу), активно, прагматично і нестандартно діють в інтересах виконання наміру командира та місії. Ефективний офіцер має володіти професійною компетентністю, ініціативою та розсудливістю, критичним і креативним мисленням, умінням швидко пристосовуватися до змін обстановки, співпрацювати в команді і мати моральну

Таблиця 1

Концептуальні розбіжності в підходах до управління військовою операцією силами оборони України та силами Альянсу

Елемент що порівнюється	Сили оборони України	Сили Альянсу
Призначення концептуальних документів (КД) – доктрин, статутів, настанов	Забезпечують визначення способів дій	Спрямовують мислення персоналу з використанням керівних принципів
Ступінь централізації управління	Жорстка орієнтація на виконання наказу та плану. Усі дії мають бути чітко санкціоновані законом і старшим начальником	Упорядкована свобода дій та ініціатива з опорою на намір командира. Покарання за бездіяльність є жорсткішим за помилкове рішення
Ключові вимоги до командира	Виконавча дисципліна, старанність і лояльність до старших командирів та начальників (формально не визначені, втім, є реальними факторами кар'єрного зростання)	Компетентність, креативність критичне мислення, спроможність приймати самостійні рішення (визначені КД, є реальними факторами кар'єрного зростання)
Наявність у КД кількісних значень нормативних показників	Містять	Не містять
Методи-підходи до ведення військової операції	Створення угруповань військ (сил), пропорційних угрупованням противника, для його комплексного вогневого ураження з метою завдання максимальних фізичних втрат і розгрому (екстенсивний підхід)	Створення маневрених модульних сил з метою впливу не стільки на фізичну складову противника, скільки на його розуміння, згуртованість, волю до опору шляхом комбінації летальних і нелетальних засобів (маневрений підхід)
Топологічне представлення процесу ведення операції	Лінійне (в часі)	Циклічне, з постійним коригуванням на основі оцінювання
Процедура оцінювання перебігу ведення операції	Процедура теоретично в КД не визначена. На практиці оцінювання здійснюється за фактом виконання чи невиконання завдання	Процедура визначена на методичному рівні в КД, є безперервною, «іде попереду» і направляє всі функції процесу ведення операцій, завершує операцію та кожну її фазу
Критерії оцінювання плану (варіанта дій)	Визначені настановою; є складними, вимірюються якісно (але не кількісно)	Розробляє командир і штаб за всіма бойовими функціями; вимірюються кількісно
Процедура управління ризиками	Не визначена в КД	Визначена в КД
Процедура відмови від плану в процесі ведення операції	Не визначена в КД	Визначена в КД

сміливість доносити до командира як добрі, так і погані новини.

Натомість більшість українських офіцерів, на жаль, на психологічному рівні успадкували недоліки тоталітарної радянської концепції управління військами: з надмірною централізацією прийняття рішень, з несприйняттям критичних оцінок, коли дії допускаються лише в тому разі, якщо вони чітко санкціоновані, креативне оперативне мислення часто підміняється «науково обґрунтованими» шаблонами, авторитарні повноваження командира часто не зрівноважені індивідуальною відповідальністю, а успішність кар'єри ґрунтується на лояльності та особистій «відданості» начальнику й лише як виняток – на професійній компетентності. Офіцери з критичним мисленням природним шляхом «вимиваються».

Концептуальний дисонанс посилюється консервативними настроями значної частки скептично налаштованих вітчизняних військових практиків, науковців і викладачів, які вважають, що немає різниці в підходах до управління військами, а «наша школа є найкращою». Небажання переучуватися, опора на радянську школу, нерозуміння мови західних партнерів – це далеко не повний перелік викликів запровадженню західних принципів і концепцій.

Отже, в процесі створення системи управління силами оборони, яка відповідатиме євроатлантичним стандартам, мають змінюватися не лише структури й оснащеність органів управління, а й термінологія та процедури у сфері управління військами (силами), а в ширшому сенсі – і психологія військових керівників (командирів) завдяки відмові від авторитарного стилю керівництва, підвищенню ролі ініціативи та самостійності під час виконання оперативних (бойових) завдань.

Перелік літератури

1. «Саме за рахунок інновацій у воєнній справі ми зможемо дати гідну відсіч противнику» – Міністр оборони Андрій Таран [Електронний ресурс] / АрміяINFORM. – Режим доступу : <https://armyinform.com.ua/2020/05/same-za-rahunok-innovacziy>.
2. Ролін І. Ф. Управління як функція ведення воєнних дій силами оборони України / І. Ф. Ролін, А. А. Лобанов, В. В. Марущенко // Наука і оборона. – 2019. – № 1. – С. 9–15.
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>.
4. Allied Joint Doctrine for Land Operations (AJP-3.2) [Електронний ресурс] / UK government ; Ministry of defence. – Режим доступу : <https://www.gov.uk/government/publications/allied-joint-doctrine-for-land-operations-ajp-32>.
5. Operations (FM 3-0) [Електронний ресурс] / Federation of American Scientists (FAS). – Режим доступу : <https://fas.org/irp/doddir/army/fm3-0.pdf>.
6. The Operations Process (ADRP 5-0) [Електронний ресурс] / Federation of American Scientists (FAS). – Режим доступу : https://fas.org/irp/doddir/army/adrp5_0.pdf.
7. Клаузевиц Карл, фон. О войне / К. Клаузевиц. – М. : Эксмо, 2013. – 512 с.
8. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms (JP 1-02) [Електронний ресурс] / Federation of American Scientists (FAS). – Режим доступу : https://fas.org/irp/doddir/dod/jp1_02.pdf.
9. Cedergren Anders. Auftragstaktik – a Philosophy of Command in the German Art of War [Електронний ресурс] / A. Cedergren // Joint Advanced Warfighting School's (JAWS) Campaigning Journal. – 2006. – Summer Issue. – P. 27–38. – Режим доступу : https://jfsc.ndu.edu/portals/72/documents/jcws/campaigning/2006_campaigning_summer.pdf.
10. Янг Т.-Д. Перешкоди для реформування європейських посткомуністичних установ / Т.-Д. Янг // Матеріали 19 міжнародного тижня у Києві «НАТО після Брюссельського саміту та виклики 21 століття». – К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2019. – С.145–158.

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-55-60

УДК 351.79+519.237.8/911.6+504.4

Ю. М. Рак,*ад'юнкт кафедри екологічної безпеки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності,***В. В. Карабин,***доктор технічних наук, доцент, начальник навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності,***В. І. Мірненко,***доктор технічних наук, професор, директор Департаменту військової освіти і науки Міністерства оборони України*

Районування гірської річки для цілей цивільного захисту та екологічної безпеки (на прикладі р. Тисмениця)

У статті розглядаються результати районування русла р. Тисмениця методом ієрархічного кластерного аналізу. Обґрунтоване районування русла річки дає змогу створювати гнучкі та адресні системи запобігання зниженню рівня екологічної безпеки та виникненню надзвичайних ситуацій. На підставі отриманих результатів кластерного аналізу макрокомпонентів обґрунтоване виокремлення трьох ділянок річки: верхньої, середньої та пригирлової, а за результатами кластерного аналізу вмісту забруднюючих компонентів – двох ділянок: пригирлової та верхньої й середньої. Обґрунтовано зв'язок між геологічною будовою території досліджень та зміною макрокомпонентного складу вод річки. Подано рекомендації для служб цивільного захисту щодо використання результатів наведених у статті досліджень.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, кластерний аналіз, хімічний склад вод, управління ризиками.

© Ю. М. Рак, В. В. Карабин, В. І. Мірненко, 2020

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з актуальними науковими і практичними завданнями. Водні ресурси в багатьох країнах Європи перебувають під загрозою забруднення, що призводить до виникнення в деяких регіонах істотних проблем з надмірною експлуатацією та недостатньою якістю та кількістю вод. Найбільші проблеми виникають у випадку забруднення гірських річок, які часто є джерелами питного водопостачання. Забруднення річкових систем, особливо вуглеводневими сполуками, призводить не лише до порушення екологічної рівноваги екосистем, зниження рівня екологічної безпеки, а й до створення передумов виникнення надзвичайних ситуацій [1–3].

Управління річковими системами в Україні здійснюють за басейновим принципом. Цей принцип має багато переваг порівняно з територіально-адміністративним, який існував у минулому столітті. Водночас параметри вод річки не є однорідними по всій довжині її русла. Через це виникає потреба в обґрунтованому районуванні річки з метою більш адресного управління її окремими ділянками.

Відомості про хімічний склад вод р. Тисмениця, їхню екологічну оцінку наявні у працях В. В. Бабієнко, П. Г. Дригулича, П. С. Лозовіцького, М. І. Павлюка, Р. Паньківа, О. І. Романюка, В. К. Хільчевського та ін. Утім, гідрохімічний склад р. Тисмениця розглядається у цих працях або в контексті басейну р. Дністер, тобто в регіональному масштабі [4–6], або в контексті забруднення території м. Борислав [7, 8], або в контексті буріння нафтогазової свердловини Південнобориславська 1 [9]. У цитованих працях відсутня деталізація змін хімічного складу вод р. Тисмениця вздовж її русла. Автори не знайшли також публікацій стосовно районування р. Тисмениця та аналізу р. Тисмениця в аспекті загроз виникнення надзвичайних ситуацій.

Мета дослідження полягає в районуванні р. Тисмениця, що дасть змогу створити гнучкі та адресні системи запобігання зниженню рівня екологічної безпеки та виникненню надзвичайних ситуацій.

Методи дослідження

Авторами здійснені моніторингові дослідження вод р. Тисмениця у вісьмох пунктах спостереження та чотирьох верхніх притоках річки в період 2014–2017 рр. У цих пунктах спостереження проби води відбирались чотири рази на рік: взимку, навесні, влітку й восени. Відбір взимку та влітку здійснювався в найбільш меженний період, а навесні та восени – в найбільш повноводний.

Аналітичні дослідження проведені в лабораторії екологічної безпеки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Вміст хлоридів (Cl^-) [10], гідрокарбонатів (HCO_3^-) [11], кальцію (Ca^{2+}) [10] та магнію (Mg^{2+}) [10] визначався методом титрування. Зокрема:

хлориди – з нітратом срібла в присутності хромату калію; гідрокарбонати – із соляною кислотою в присутності метилоранжу; кальцій і магній – з трилоном Б у присутності мурексиду та еріохрому чорного, відповідно. Сульфати (SO_4^{2-}) визначалися ваговим методом (осадження нітратом барію з подальшим прожарюванням осаду) згідно з КНД 211.1.4.026-95. Вміст натрію (Na^+) та калію (K^+) розраховували за балансом еквівалентів. Інші аніони (нітрати (NO_3^-) [12] та нітрити (NO_2^-) [13] визначалися фотоколориметричним методом, а саме: вміст нітратів – взаємодією з розчином саліцилату натрію в сірчанокислому середовищі; нітритів – з реактивом Гріса. Визначені виключно розчинні форми іонів.

Дані лабораторних досліджень опрацьовані статистичними методами. Районування русла ріки здійснене методом ієрархічного кластерного аналізу. При цьому використано Евклідову відстань, яка є геометричною відстанню в багатовимірному просторі та обчислюється за формулою:

$$D = \sqrt{\sum (x_i - y_i)^2}.$$

Процедуру кластеризації проведено двічі: методом одиночного зв'язку та методом повного зв'язку.

У випадку методу одиночного зв'язку (найближчого сусіда) відстань $D(X, Y)$ між кластерами X та Y обчислюється за формулою:

$$D(X, Y) = \min_{x \in X, y \in Y} d(x, y),$$

де $d(x, y)$ – відстань між $x \in X$ та $y \in Y$, X, Y – різні кластери.

У випадку методу повного зв'язку (найвіддаленішого сусіда) відстань $D(X, Y)$ обчислюється за формулою:

$$D(X, Y) = \max_{x \in X, y \in Y} d(x, y).$$

Об'єкт дослідження

Басейн річки Тисмениця розташований у межах Бориславського нафтопромислового району – одного з найстаріших нафтовидобувних районів Європи. Нафту на цій території видобувають з XIX ст. за допомогою ямок-копанок. У 1893 р. розпочато буріння свердловин канатним способом. У результаті майже півторастолітнього нафтовидобутку територія в околицях Борислава вкрита сотнями нафтових шурфів, копанок, свердловин, що створило передумови для виникнення екологічної катастрофи.

За фізико-географічним районуванням Й. Р. Гілецького [14] район Дрогобицького передгір'я Передкарпатської групи природних районів визначено як природно-географічний район Дрогобицька височина Прибескидського (північно-західного) Передкарпаття. Витоки р. Тисмениця належать до природно-географічної підобласті Українських Бескидів.

Геологічне середовище досліджуваного району складають юрські, крейдові, палеогенові й четвертинні породи.

Витоки р. Тисмениця розташовані в межах виходу на поверхню порід стрийської світи крейдової системи. Далі, до с. Мражниця, річка тече територією поширення порід палеогену, а від с. Мражниця і далі русло річки та четвертинні відклади підстеляють породи неогену [15, 16]. Таким чином, на хімічний склад р. Тисмениця впливають породи крейдової, палеогенової та найбільше неогенової систем.

Результати досліджень та їх обговорення

Ріка Тисмениця з притоками характеризується значною мінливістю хімічного складу в різних її частинах. Мінералізація вод зростає вниз за руслом річки [9, 17].

1. Районування р. Тисмениця за макрокомпонентним складом вод. За результатами кластерного аналізу даних макрокомпонентів та загальної мінералізації вод р. Тисмениця нами здійснене районування русла ріки (з її притоками). Виділено три ділянки. Перша ділянка розбита на дві підділянки (рис. 1):

1 Верхня частина р. Тисмениця.

1.1. Притоки р. Тисмениці у її верхній частині.

1.2. Річка Тисмениця від витоків до міста Борислав.

2. Середня частина р. Тисмениця (від м. Борислав до с. Вороблєвичі).

3. Пригирлова ділянка р. Тисмениця.

Як видно з дендрограми, межа між притоками р. Тисмениця та її витоків не є чіткою. Окремі проби води з приток р. Тисмениця потрапили в область проб води, відібраних з верхньої частини самої річки. Відстані між окремими кластерами середньої та верхньої частин річки також не надто великі. Виокремлені ділянки річки відповідають закономірностям зміни переважно головних природних компонентів вод, які, у свою чергу, значною мірою зумовлені геологічною будовою території досліджень (рис. 2).

Води приток р. Тисмениці у її верхній частині здебільшого характеризуються гідрокарбонатним кальцієво-магнієвим складом та середньою мінералізацією 207 мг/дм³.

Води р. Тисмениця у верхній частині характеризуються мінералізацією від 0,360 г/дм² до 0,585 г/дм² за середнього значення 0,450 г/дм².

Кількість сухого залишку верхньої частини р. Тисмениця є дещо більшою порівняно з таким показником у водах верхніх частин інших Карпатських рік [18, 19].

Води русла р. Тисмениця у верхній частині мають більшу мінералізацію (450 мг/дм²) та здебільшого сульфатно-гідрокарбонатний натрієво-кальцієвий склад порівняно з водами приток, які характеризуються гідрокарбонатним кальцієво-магнієвим складом та середньою мінералізацією 207 мг/дм². Слід зазначити, що русло верхньої частини р. Тисмениця сформоване відкладами стрийської світи верхнього відділу крейдової системи, ямненською, манявською, бистрицькою світами та нижньоменілітовою підсвітою палеогену, а також безпосередньо вище м. Борислав – поляницькою світою

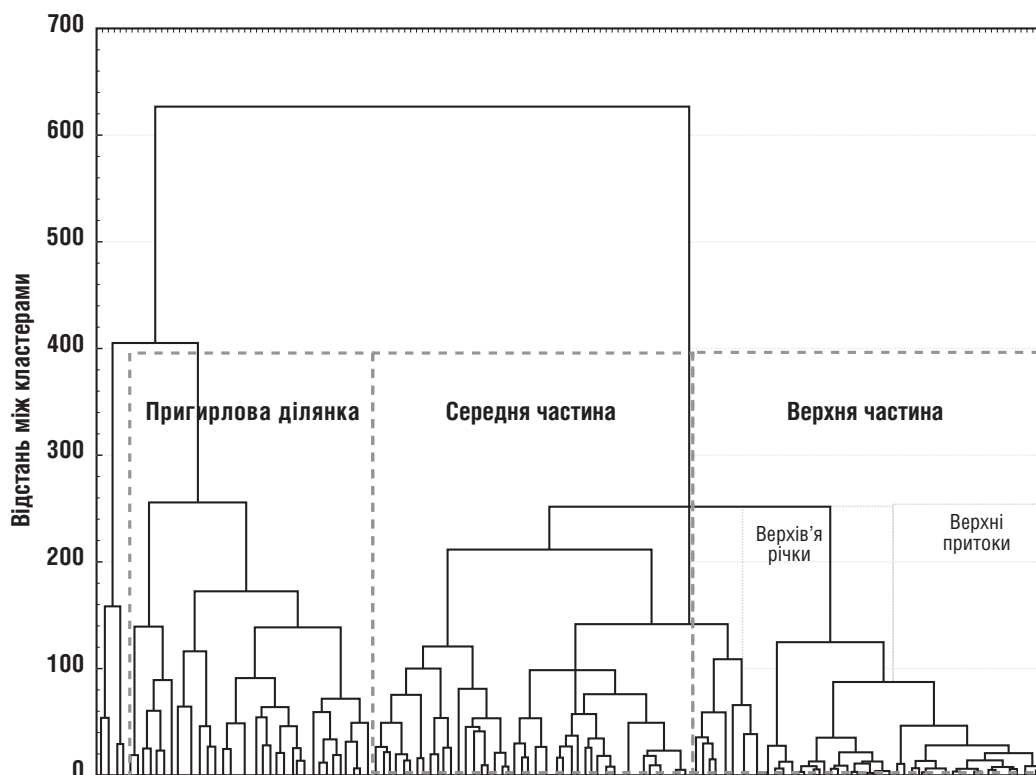

Рис. 1. Дендрограма кластерного аналізу методом повного зв'язку параметрів макрокомпонентного складу вод р Тисмениця

та нижньоворотищенською підсвітою нижнього відділу неогену. Відклади стрийської світи крейдової системи та поляницька світа неогену характеризуються підвищеною карбонатністю, нижньоменілітова підсвіта – високим вмістом органічних речовин, а нижньоворотищенська підсвіта неогену містить соленосні глини з прошарками пісковика з кам'яними і калійними солями [15]. Оскільки верхні притоки р. Тисмениця не протікають по породах верхнього палеогену та нижнього неогену, то їхній хімічний склад суттєво відрізнятиметься від хімічного складу вод р. Тисмениця на ділянці вище м. Борислав.

Середня частина р. Тисмениця, яка охоплює міста Борислав і Дрогобич, характеризується водами хлоридно-гідрокарбонатного кальцієво-натрієвого та хлоридно-сульфатно-гідрокарбонатного кальцієво-натрієвого складу. Мінералізація вод збільшується вниз за руслом. Збільшення мінералізації води вниз за руслом загалом характерне для більшості річок, особливо на ділянках інтенсивного техногенного впливу [18–20]. Найінтенсивніше мінералізація вод зросла на ділянці впливу м. Борислав. Мінералізація вод на цьому відрізку зросла насамперед унаслідок збільшення вмісту хлоридів, сульфатів та іонів натрію і калію та магнію. Збільшення кількостей цих компонентів вод може мати як природне, так і техногенне походження. Техногенне пов'язане з надходженням високомінералізованих вод, які дренують Бориславське озокеритове родовище [21] та вод потічків, у які потрапляють комунальні стоки і стоки Бо-

риславської птахоферми; природне – зі зміною геологічних умов, а саме з дренаванням річки та її приток соленосними відкладами воротищенської світи неогену.

Пригирлова ділянка р. Тисмениця характеризується водами хлоридно-сульфатно-гідрокарбонатного кальцієво-натрієвого складу та мінералізацією від 627 мг/дм³ до 1446 мг/дм³. Русло цієї частини річки підстеляють здебільшого породи дашавської світи нижньосарматського під'ярусу неогену. Ця товща представлена переважно глинами та менше вапнистими алевролітами [15]. Відносна однорідність складу порід, які підстеляють русло в цій частині річки, впливає на зменшення мінливості гідрохімічного складу вод, що, у свою чергу, відображається на кращій відокремленості груп кластерів на дендрограмі.

2. Районування р. Тисмениця за головними забруднюючими компонентами вод. Наступною частиною нашого дослідження була спроба кластеризації вод ріки за вмістом головних забруднюючих компонентів: нітратів, нітритів, фенолів, нафтопродуктів, та показника хімічного споживання кисню. Ці параметри відображають техногенний вплив на гідрохімічний склад річки. Контроль таких параметрів є важливим як для цілей цивільного захисту, так і для екологічної безпеки.

За результатами кластерного аналізу методом повного зв'язку (рис. 3) нам удалося виокремити лише дві ділянки: пригирлову та верхню і середню. Розмежувати верхню і середню частини річки нам не вдалося, оскільки

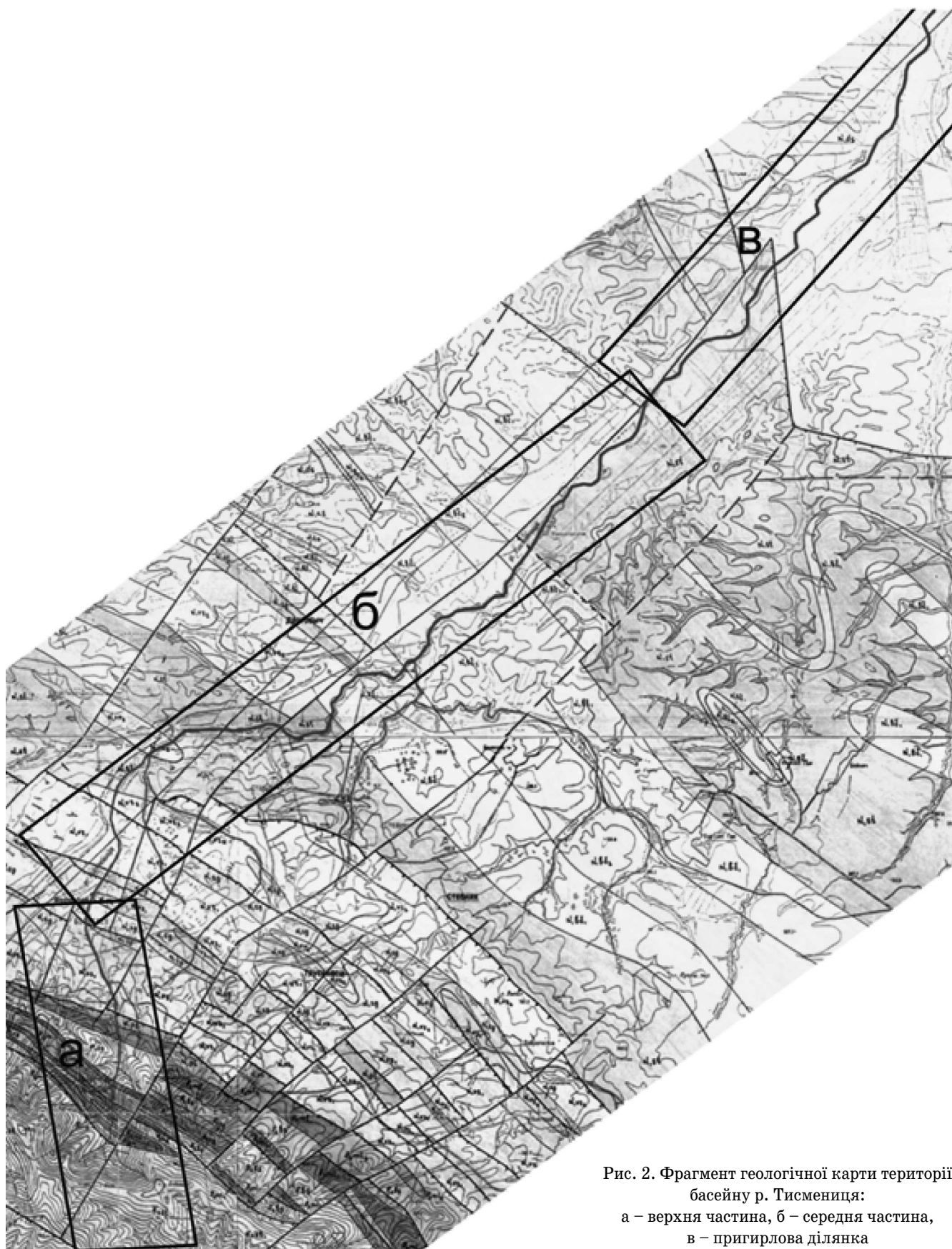

Рис. 2. Фрагмент геологічної карти території басейну р. Тисмениця:
а – верхня частина, б – середня частина,
в – пригирлова ділянка

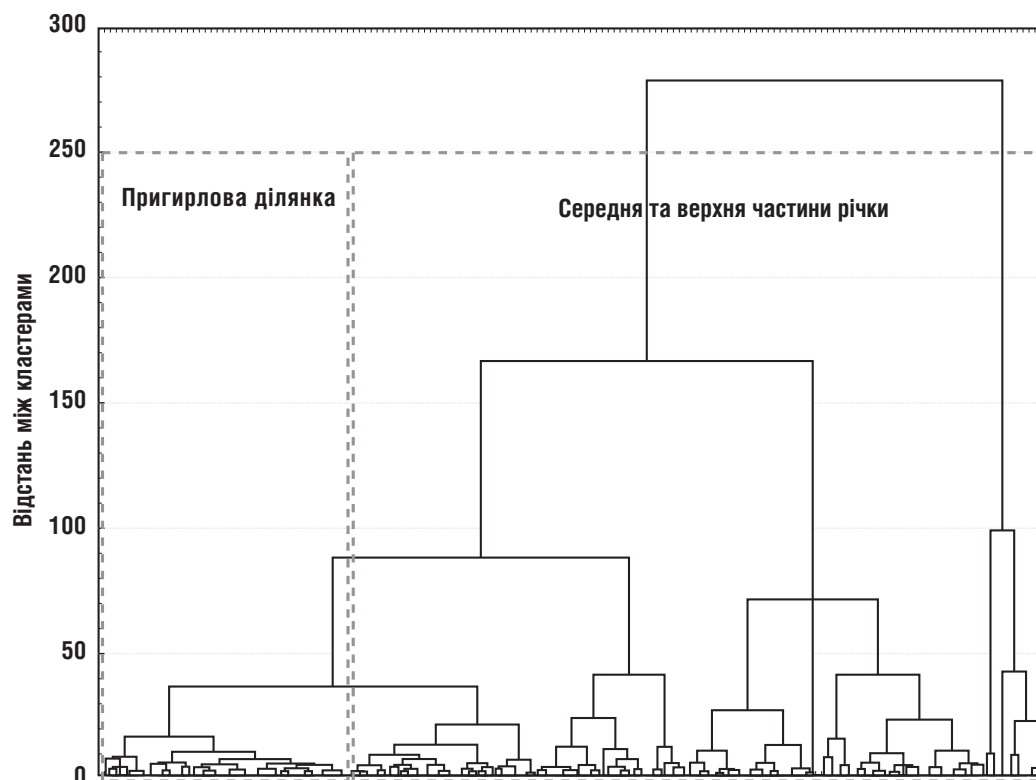

Рис. 3. Дендрограма кластерного аналізу методом повного зв'язку концентрації забруднюючих компонентів вод р. Тисмениця

ознаки проб із цих ділянок, які ми виокремили за результатами кластерного аналізу макрокомпонентів, у випадку аналізу концентрації забруднювачів розташувались у різних групах кластерів.

Одержані результати вказують на певну хаотичність надходження забруднювачів у води р. Тисмениця в територіальному аспекті. Такі процеси та явища здебільшого складно формалізувати, а висновки слід робити з урахуванням низки різноманітних чинників.

Управління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій, пов'язаних з катастрофічним забрудненням вод річки Тисмениця, створення моделей забруднення тощо, доцільно здійснювати, виокремивши дві ділянки: перша – верхня і середня частини річки, друга – пригирлова ділянка р. Тисмениця.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Річка Тисмениця з притоками характеризується значною мінливістю хімічного складу в різних її частинах. Мінералізація зростає вниз за течією. За результатами кластерного аналізу макрокомпонентів виокремлено три ділянки: верхню, середню і пригирлову.

За результатами кластерного аналізу вмісту забруднюючих компонентів у водах р. Тисмениця виокремлено дві ділянки: пригирлову та верхню і середню.

Урахування результатів представлених у статті досліджень є важливим для розроблення алгоритмів управ-

ління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій, пов'язаних з катастрофічним забрудненням вод р. Тисмениця.

Подальші дослідження слід проводити в напрямі виявлення найнебезпечніших періодів часу, коли виникають умови для розвитку надзвичайних ситуацій, математичного та експериментального моделювання поширення вуглеводневого забруднення у воді та донних відкладах річки.

Перелік літератури

1. Азаренко Е. Предложения по предупреждению чрезвычайных ситуаций, вызванных распространением антропогенных загрязнений в водной среде [Электронный ресурс] / Е. Азаренко, Ю. Гончаренко, М. Дивизинюк, Е. Иванов, В. Мирненко, А. Фаррахов // Social development & Security. – 2019. – № 9 (4). – С. 165–181. – Режим доступа : <http://doi.org/10.33445/sds.2019.9.4.13>.
2. Азаренко Е. В. Моделирование чрезвычайных ситуаций, вызванных нефтяным загрязнением на внутренних и внешних рейдах / Е. В. Азаренко, Ю. Ю. Гончаренко, М. М. Дивизинюк, Г. А. Черненко // Сб. науч. тр. НУЯЭИП. – 2008. – № 3 (31). – С. 208–215.
3. Гончаренко Ю. Ю. Этапы развития чрезвычайной ситуации, вызванной загрязнением водной среды нефтепродуктами / Ю. Ю. Гончаренко, М. М. Дивизинюк, А. Н. Фурсенко, Г. А. Черненко // Сб. науч. тр. СНУЯЭИП. – 2010. – № 2 (34). – С. 83–87.

4. *Бабієнко В. В.* Гігієнічна оцінка джерел забруднення річки Дністер / В. В. Бабієнко, В. Ю. Левковська, С. О. Ганикіна // *Одеський медичний журнал*. – 2017. – № 4 (162). – С. 64–67.
5. *Паньків Р.* Геохімічні особливості поверхневих вод басейну р. Дністер у межах України / Р. Паньків, М. Кость, В. Гарасимчук, О. Майкут, О. Мандзя, І. Сахнюк, Р. Козак, О. Пальчикова // *Геологія і геохімія горючих копалин*. – 2015. – № 1–2. – С. 135–144.
6. *Хільчевський В. К.* Гідрологічно-гідрохімічна характеристика мінімального стоку річок басейну Дніпра / В. К. Хільчевський, І. М. Ромась, М. А. Ромась, В. В. Гребінь, І. О. Шевчук, О. В. Чуварьов. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 184 с.
7. *Дригулич П. Г.* Проблеми урбанізованих територій під час розробки нафтогазових родовищ (на прикладі міста Борислава) / П. Г. Дригулич, А. В. Пукіш // *Нафтогазова галузь України*. – 2013. – № 2. – С. 44–49.
8. *Романюк О. І.* Комплексний екологічний моніторинг нафтозабруднених територій на прикладі м. Борислава / О. І. Романюк, Л. З. Шевчик // *Вісн. Вінницьк. політехн. ін-ту*. – 2013. – № 5. – С. 19–22.
9. *Павлюк М. І.* Геохімічні аспекти екологічної безпеки буріння нафтогазових свердловин на Південнобориславській площі Передкарпаття / М. І. Павлюк, Я. Г. Лазарук, В. В. Карабин // *Геологія та геохімія горючих копалин*. – 2016. – № 1–2. – С. 5–16.
10. *Унифицированные методы исследования качества вод. Справочник. СЭВ Ч.1.* – М. : Издательский отдел Управления делами Секретариата СЭВ, 1987. – 1244 с.
11. *Методика выполнения измерений массовых концентраций гидрокарбонатных ионов в пробах природных, поверхностных вод суши методом потенциометрического титрования : РД 52.24.24-86.* – К. : Міністерство охорони навколишнього природного середовища, 1995. – 12 с.
12. *Методика фотометричного визначення нітратів з саліциловою кислотою в поверхневих та біологічно очищених водах : КНД 211.1.4.027-95.* – К. : Міністерство охорони навколишнього природного середовища, 1995. – 10 с.
13. *Методика фотометричного визначення нітрит-іонів з реактивом Гріса в поверхневих та очищених стічних водах : КНД 211.1.4.023-95.* – К. : Міністерство охорони навколишнього природного середовища, 1995. – 11 с.
14. *Гілецький Й. Р.* Природно-географічне районування Українських Карпат як основа оптимізації природокористування у регіоні / Й. Р. Гілецький // *Науковий вісник Чернівецького університету*. – 2012. – № 612–613. – С. 28–32.
15. *Герасімова І. І.* Державна геологічна карта України, м-б 1:200000. Карпатська серія. Аркуш: М-34-XXIV (Дрогобич). Кн. 1 – текст. / І. І. Герасімова. – Львів : ДП «Західукргеологія», 2009. – 67 с.
16. *Тріска М. Т.* Щодо аналізу екологічних функцій літосфери Дрогобицько-Бориславської кільцевої структури (на підставі дешифрування космічних знімків та опрацювання медичних даних) / М. Т. Тріска, О. І. Колодій, В. В. Карабин, І. В. Попівняк // *Вісник Львівського університету. Серія геологічна*. – 2004. – № 18. – С. 256–263.
17. *Rak J.* Macrocomponents and nitrogen compounds in upper part of river Tysmenytsya / J. Rak, V. Karabyn // *Resources of natural waters of the Carpathian region (Problems of protection and rational use). Scientific papers of 15-th International scientific conference (26–27 of May 2016)*. – Lviv : Lviv Polytechnic National University, 2016. – P. 124–125.
18. *Карабин В. В.* Закономірності зміни макрокомпонентного хімічного складу вод ріки Білий Черемош / В. В. Карабин // *Збірник наукових праць УкрДГРІ*. – 2015. – №1. – С. 114–121.
19. *Карабин В. В.* Гідрохімія головних іонів вод р. Білий Черемош / В. В. Карабин // *Геологія та геохімія горючих копалин*. – 2013. – № 1–2. – С. 101–106.
20. *Басов М. В.* Комплексна оцінка якості малих річок на прикладі лівих приток річки Рось / М. В. Басов, Л. В. Сиса // *Вісник ЛДУ ББЖД*. – 2015. – № 12. – С. 100–105.
21. *Кречківська Г. В.* Дослідження стічних та поверхневих вод відвалів Бориславського озокеритового родовища / Г. В. Кречківська // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 20. Біологія*. – 2013. – № 5. – С. 174–181.

S. P. Korniiichuk, Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, Lieutenant General,
V. M. Hrytsiuk, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher at the Military History Research Centre, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy

O. Ye. Lysenko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine during the Second World War, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine,

O. I. Pokotylo, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher at the Military History Research Centre, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy

Recognition of Ukraine's contribution to the victory over Nazism in World War II by United Nations leaders

The article reveals the role and place of the Ukrainian factor in the events of the World War II. An analysis of military actions on the territory of the republic as well as the involvement of human and material resources by various actors in the armed confrontation is conducted. The contribution of the people of Ukraine to the victory over Nazism, fascism and militarism, which was achieved in cooperation with the United Nations, is described. A number of debatable issues are considered, in particular, with regard to the number of Ukrainians who were on the fronts of the war or participated in the Resistance movement, human and material losses of Ukraine, and so on. The vicissitudes that accompanied Ukraine's participation as a subject of international law in the founding of the United Nations are highlighted. The consequences of the war for the Ukrainian people are outlined.

Key words: World War II, theatres of war, anti-Hitler coalition, United Nations, Axis powers, Ukraine, international relations, consequences of war.

V. V. Bryntsev, Candidate of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Command and Control Department, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Colonel (ret.),

Yu. S. Hulak, Candidate of Military Sciences, Associate Professor, Deputy Head of the Command and Control Department, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Colonel

Civil-military relations and some features of democratic civilian control over the defence forces of Ukraine

The article, based on an analysis of the system of civil-military relations in Ukraine and democratic civilian control over the defence forces, first of all over the Armed Forces of Ukraine, considers the features of civilian control under martial law and areas for further improvement of civilian control over the defence forces in Ukraine.

Key words: civil-military relations, democratic civil control, legal framework of martial law.

V. V. Topolnitskiy, Candidate of Juridical Sciences, Leading Researcher at the Centre for Military and Strategic Studies, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Lieutenant Colonel of Justice,

V. D. Levchuk, Honoured Lawyer of Ukraine, Senior Researcher at the Centre for Military and Strategic Studies, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy

Improvement of the military legislation system as a precondition for its codification

The article is devoted to determination of the preconditions for codification of the military legislation in Ukraine, analyses the legislation in the field of defence, clarifies the main reasons that contributed to prompting the improvement of the military legislation, and identifies some its inconsistencies, which may be the basis for codification of defence legislation.

Key words: military legislation, defence legislation, codification of legislation, defence capability, regulation in the field of defence.

S. V. Yakymiak, Candidate of Military Sciences, Associate Professor, Head of the Navy Department, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Captain

Issues of counteracting the hybrid influence of the enemy at sea and ways to solve them

The article analyses the experience of hybrid actions in the Azov Sea and the Black Sea in the conditions of the ongoing armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The main conclusions and lessons from the analysed experience are outlined. In particular, it was concluded that by conducting hybrid operations at sea the Russian Federation is trying to negatively affect the socio-economic situation in the coastal regions of Ukraine and the general socio-political situation in the country. Recommendations for counteracting enemy hybrid actions at sea are proposed, which include conducting modern interagency (joint, combined) operations at sea (maritime operations), which should be planned and continuously conducted today, in the conditions of ongoing hybrid actions of the enemy. According to the author, the implementation of the proposed recommendations will ensure the protection of Ukraine's national interests at sea and increase the level of international security in the Azov-Black Sea region through joint action with NATO member states and other partners of Ukraine.

Key words: hybrid actions, experience of using forces at sea, interagency (joint, combined) maritime operations, Naval Forces.

V. V. Khoma, Candidate of Military Sciences, Associate Professor, Head of the Science and Technology Management Centre, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Colonel,
Yu. P. Pereverzin, Candidate of Military Sciences, Associate Professor, Leading Researcher at the Science and Technology Management Centre, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy

Analysis of compliance of the Ukrainian legislation on evacuation with the conditions of hybrid warfare

In 2014–2015, the Russian Federation occupied the Autonomous Republic of Crimea as well as parts of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine. Almost all assets and resources remained on the occupied territories due to the fact that no evacuation measures were taken.

The analysis of legislative acts concerning defence and civil protection revealed the presence of inconsistencies and imperfection of certain provisions that hindered the evacuation. Based on the analysis of the implementation of evacuation measures, a number of internal and external factors were identified that negatively influenced the decisions made by public authorities and local governments to carry out evacuation in the conditions of hybrid war. The necessity of changes to laws and other regulations of Ukraine is justified.

Key words: legislation, defence of the state, hybrid war, total defence, civil protection, assets, evacuation, military emergencies.

L. V. Krymets, Doctor of Philosophical Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher at the Department of Social Sciences, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy,

O. S. Boichenko, Candidate of Technical Sciences, Head of Research Laboratory at the Research Centre of S. P. Korolov Zhytomyr Military Institute,

B. V. Krymets, Chief Officer at the Central Directorate for the Protection of State Secrets and Information Protection, the General Staff of the Armed Forces of Ukraine

Analysis of the main methodological principles laid down in the draft doctrine for operations security

The aim of the article is to analyse the main methodological principles laid down in the draft Doctrine for Operations Security, developed by a working group of officers of S. P. Korolov Zhytomyr Military Institute together with the Central Directorate for the Protection of State Secrets and Information Protection of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine.

This Doctrine is a system of views on the procedure of organization, provision and control of operations security during the employment of defence forces and their preparation for the employment. The document is based on the experience of command and control of military forces during exercises and mobilization activities and throughout the use of state secrets

and information protection units in the Anti-Terrorist Operation (Joint Forces Operation) in eastern Ukraine, and takes into account international military experience in military conflicts as well as the experience of NATO member and partner countries.

The Doctrine for Operations Security is the highest document in the hierarchy of doctrinal documents of the Armed Forces of Ukraine concerning operations security and is analogous to the relevant NATO doctrines of AJP series (planning, conducting and assessing joint operations).

It is emphasized that operations security ensures that command and control of forces is organized in compliance with the requirements of covertness and aims to deny an adversary and other outsiders the information about the command and control of friendly forces and / or their activities, defines measures to implement and follow the requirements of secrecy, technical protection of information, security of special types and cryptographic protection of information, counteraction to technical intelligence, protection of other information with restricted access, using information protection and counter-technical intelligence systems.

Key words: doctrines of the Armed Forces of Ukraine, AJP-3, operations security, armies of NATO member states, Armed Forces of Ukraine.

I. F. Rolin, Doctor of Military Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Tactical and Special Disciplines at the Military Institute for Tank Troops, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»,

B. Y. Semon, Doctor of Technical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Science and Technology Management Centre, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy,

V. V. Marushchenko, Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Deputy Commandant for Educational and Research Affairs at the Military Institute for Tank Troops, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»,

I. Yu. Cherniavskiy, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Professor of the NBC Protection Department at the Military Institute for Tank Troops, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

Manoeuvrist approach – the concept of asymmetric NATO land operations

In this article, the basic principles of the manoeuvrist approach to land operations as well as key ideas and principles of decentralized mission command are revealed, based on an analysis of the current NATO doctrine on land operations and the content of basic concepts used in NATO. It highlights the conceptual differences in the approaches to the conduct of military operations in comparison with the existing ones in the Armed Forces of Ukraine.

Key words: land operation, mission command principles, manoeuvrist approach.

Yu. M. Rak, Postgraduate Student at the Department of Environmental Safety, Lviv State University of Life Safety,
V. V. Karabyn, Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, Head of the Institute of Psychology and Social Protection, Lviv State University of Life Safety,
V. I. Mirnenko, Doctor of Technical Sciences, Professor, Director of the Military Education and Science Department, Ministry of Defence of Ukraine

Zoning of a mountain river for the purposes of civil protection and environmental safety (on the example of the Tysmenytsia river)

The protection and safety of drinking water sources directly depend on the effectiveness of river systems management. This is especially important during an armed conflict. In Ukraine, the basin principle of water resources management was introduced to replace the administrative and territorial one. The article deals with the results of zoning of the Tysmenytsia riverbed by the method of hierarchical cluster analysis. Reasonable zoning of the riverbed makes it possible to create flexible and targeted systems to prevent the reduction of environmental safety and the occurrence of emergencies.

As actual data for cluster analysis were the results of monitoring studies conducted by the authors for 4 years. Analytical research was carried out using standard methods in the Laboratory of Environmental Safety of Lviv State University of Life Safety. Based on the obtained results of cluster analysis of macro-components, the selection of three sections of the river was substantiated: upper, middle and by river mouth, and based on the results of cluster analysis of pollutant components, two sections were distinguished as the by river mouth section and the upper and middle section. The connection between the geological structure of the research area and changes in the macro-component composition of river waters was substantiated. The article gives recommendations for civil protection services to use the results of the presented research. The directions of further research are defined. The results of the research published in the article will be useful for specialists of the State Emergency Service of Ukraine, Departments of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources, Basin Councils of Ukraine, research and academic personnel working in technical and natural fields of science.

Keywords: emergency, cluster analysis, chemical composition of waters, risk management.

Основні вимоги до оформлення статей, які подаються до журналу «Наука і оборона»

Журнал видається державною мовою. Допускається публікація статей англійською та російською мовами. Анотації статей наводяться також англійською мовою.

Журнал «Наука і оборона» включений до категорії «Б» наукових фахових видань України (наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17 березня 2020 р.).

Спеціальності, за якими видання публікує наукові праці:

253 – Військове управління (за видами збройних сил);

254 – Забезпечення військ (сил);

255 – Озброєння та військова техніка;

256 – Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності);

263 – Цивільна безпека.

Подані авторами статті повинні за змістом відповідати тематиці журналу та вимогам щодо опублікування наукових статей. Передусім приймаються матеріали, в яких викладені результати наукових досліджень, спрямованих на розв'язання проблем, що мають важливе оборонне значення, статті, які містять нові теоретичні ідеї, принципи, концепції, моделі, спрямовані на пояснення певних явищ і процесів у галузі національної безпеки і оборони та прогнозування їх розвитку. Також приймаються до опублікування статті практичного змісту, які висвітлюють актуальні питання національної безпеки і оборони, науково-методичні та оглядові статті, інформаційні повідомлення про наукові новини і події.

Рукопис статті повинен бути підготовлений з використанням комп'ютера і подається до редакції в електронному вигляді. Для цього автори можуть скористатися своїми обліковими записами, попередньо зареєструвавшись на сайті журналу (<http://nio.nuou.org.ua>), або надіслати статтю на електронну пошту редакції журналу (nio2017@ukr.net).

Загальний обсяг рукопису разом з графічними матеріалами не повинен перевищувати 20 сторінок у форматі паперу А4. Поля сторінок, мм: зліва – 30, справа – 10, зверху та знизу – 20. Сторінки мають бути пронумеровані.

Основний текст статті друкується шрифтом Times New Roman чорного кольору прямого накреслення через півтора міжрядкові інтервали кеглем 14. Допускається авторські акценти виділяти напівжирним шрифтом або курсивом.

На першій сторінці рукопису розміщуються індекс УДК, назва статті, анотація, перелік ключових слів і далі текст статті. Обсяг анотації – у межах 1800–2000 знаків, включаючи ключові слова.

У кінці статті наводиться перелік джерел, на які є посилання у тексті статті. Бібліографічні описи джерел у переліку оформлюються згідно з ГОСТ 7.1:2006. Нумерація джерел – відповідно до порядку появи їх у тексті статті.

Рисунки, таблиці, формули, посилання оформлюються відповідно до ДСТУ 3008:2015.

Ілюстрації, виконані в окремих графічних редакторах, подаються як у середині тексту, так і в окремих файлах, створених цими редакторами.

Для забезпечення гарантії сліпого рецензування відомості про авторів у файлі статті не наводяться. У разі подання статті на сайті журналу ці відомості необхідно занести у відповідні поля форми подання. Якщо стаття надсилається до редакції електронною поштою, їх необхідно розмістити в окремому файлі. Відомості про авторів надаються за формою: прізвище, ім'я та по батькові, науковий ступінь та вчене звання, найменування посади та місце роботи, військове звання, почесні звання, ідентифікатор ORCID, інформація для зворотного зв'язку (телефонні номери, адреса електронної пошти).

Електронні версії попередніх випусків журналу «Наука і оборона»

можна знайти на веб-сторінці журналу: <http://nio.nuou.org.ua>,

а також на сайті Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua

Усі права застережені.

Переклад і передрук – лише за згодою

авторів і редакції.

Адреса редакції:

03049 Київ, Повітрофлотський проспект, 28.

Тел.: (044) 271-08-91, (067) 790-23-22, (066) 362-79-50.

E-mail: nio2017@ukr.net.

<http://nio.nuou.org.ua>.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серії КВ № 22942-12842ПР від 15.09.2017 р.

© Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського, 2018

Підп. до друку 23.07.2020 р.

Формат 60x90/8. Папір офс. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 8,0. Обл.-вид. арк. 8,0.

Наклад 1053 прим. Зам. № 1019-20.

Видавничий дім «Стилос».

04071, Київ, вул. Набережно-Лугова, 5, к. 30.

Тел.: (044) 227-27-50, 227-27-05.

E-mail: stylos.publish@gmail.com.

<http://www.stylos.com.ua>.

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
України ДК № 1465 від 13.08.2003 р.